

Analiza mormântului 10 din necropola de la Cluj – strada Zápolya (Dostoievski, gen. Traian Moșoiu)¹

E. GÁLL, SZ. GÁLL, M. VREMIR, B. GERGELY

In memoriam Gyula László (1910–1998)

Keywords: Graves, funeral finds, anthropological approach, zooarcheological analyse, the 10th century.

Abstract: The first archaeological findings from the 10th–11th centuries in Cluj were uncovered in 1911, on no. 78 in Zápolya street (the current Gen. Traian Moșoiu street) (graves 1–8) and followed in 1942 (graves 9–11). Till now only one drawing has been published about the most frequently quoted from the age of the Hungarian conquest. Our study aims to present the finds and analyze it anthropologically and pale zoologically and tries to contribute with some actual questions to the research of Hungarian conquest in Transylvania. The finds of the grave: mounds, 10 arrowheads, quiver fragments, sabre, quiver suspender, pear-shaped stirrups, snaffle. The simply furnished grave arouses attention with the quiver suspender. On the basis of its typological parallels two questions emerge: 1. Did it come to Transylvanian basin through commercial relations? 2. Is it a sign of population migration ie. can it be related to the “first generation” of Hungarian conquerors? The authors do not exclude this possibility on the basis of the finds of some other graves as well, trying to arouse attention to a bit confused archeological interpretation of the notion “first generation”. What does it really mean? At the first sight, it might seem as an easy thing to establish. The classic answer was the first generation consists of those members of the communities in late 9th century born in the Atelcuzu area, mentioned by Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenet, already buried in the Carpathian basin. It is or it should be obvious that in the year 895 or 896 several age categories must have reached the Carpathian basin, ranging from infants to seniors, namely people who could expired in any year, be it 900 or 945–950. It is obvious that in this interval their material culture could have changed *profoundly, totally or not at all*, yet biologically all members belong to the same *first generation*. In this respect, this generation needs to be differentiated from the *biologic* and the *cultural* point of view. The bone material from Zápolya Street is in bad condition, although we could made morphological measurements for age and sex determination, stature, demography and pathological investigation. In analyzing the human skeleton we applied for the methods of Martin-Saller, Miles, J. Nemeskéri, K. Éry, Alekszejev-Debets e.g. Using classic anthropological

approaches we analyzed ecto- and end cranial sutures, situation of teeth, measurements on skull and hypostasis phases of the epiphysis ends. The characters of the skull (glabellas occipital bone, mandible e.g.) and dimensions of long bones show a man (+1 after K. Éry). The ecto- and end cranial sutures of the skull and situation of teeth present signs of and adult person (35–40 years old). In one case I found pathological alteration: recovered fracture of the right tibia (this type of fracture is happening often). In conclusions, the human skeleton from 10th grave has similar characters with the 44th grave from Hunedoara „Kincseshegy”. In both cases the skull is dolichocranic according to the Nordic and Riazan anthropological type. The deceased had medium stature and are epigenetically marks on the skull (Worm bones) in both cases. The examination of the men- and animal-bones found in the 10–11th century graves in the Transylvanian Basin, in Partium and in Banat is on a very elementary level even after more than a century research. The horse bones of the 10th grave excavated in 1942 were found in anatomical position. On the basis of the denture and the morphometrical features it could be a middle-aged, 7–8 year-old stallion which sustained injury on its shin, probably during jumping. A bone of a presumably juvenile sheep also belonged to the furniture.

Cuvinte-cheie: Mormânt, secolul X, inventar funerar, analiză antropologică, analiză zooarheologică.

Rezumat: Necropola din strada Zápolya se situează pe latura estică a terasei Someșului, numită „Kövespad”. Primele descoperiri arheologice, datând din secolele X–XI la Cluj, au ieșit la lumină în anul 1911, în cursul unor exploatare de pietriș în extremitatea sudică a parcelei cu nr. 78 din strada Zápolya, când au fost cercetate 7 morminte și s-a recuperat inventarul unuia (M.1–8), urmând ca mai apoi în 1942, să fie cercetate alte 3 morminte (M.9–11). Mormântul 10 a fost descoperit și documentat de către Gyula László în jurul zilei de 20 septembrie 1942. Inventarul mormântului consta în trei aplici, 10 vârfuri de săgeți, resturile de fier ale tolbei de săgeți, sabia, o agățătoare de tolbă de arc, scărițe în formă de pară, zăbală. Cele mai importante și interesante probleme pune agățătoarea de arc. Analogii pentru agățătoarea de tolbă pentru arc se găsesc în mai multe descoperiri din bazinul carpatic, însă un exemplar

* Abrevieri: M.N.I.T. – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei; D – Diametru; L – lungime; L.b. – lungimea barei; L.m. – lungimea mânerului; G – Greutate; l – lățime; Î – înălțimea; G.v. – grosimea verigii; l.b. – lățimea barelor.

¹ Schița mormântului a fost publicată în 1945 de către Gyula László. Acesta a fost și motivul pentru care am dorit să publicăm întregul inventar, laolaltă cu analizele antropologice și paleozoologice în memoria arheologului transilvănean. Ilustrația a fost realizată de către Anca Diaconescu, căreia îi mulțumim și pe această cale.

aproape identic nu se cunoaște în această regiune. *Astfel, acest tip de piesă poate fi socotit o dovadă a comerțului sau o consecință și o dovadă a imigrației de la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul celui de-al X-lea*, un aspect al culturii materiale a primei generații a „cuceritorilor maghiari” (hungarian conquerors, honfoglaló magyarság). De fapt, ce înseamnă „prima generație”? În analiza textului încercăm să dăm un răspuns la această problemă. Materialul osteologic s-a păstrat în condiții proaste. În prelucrarea materialului, am urmat metode diferite: analiza suturilor ecto- și endocraniene, dantura, indicele craniene, unghia mandibulei și fazele de osificare ale oaselor lungi (Martin, Saller; Nemeskéri ș.a.; Sjøvold). Caracterul craniului indică un bărbat decedat între 35–40 de ani ai vieții lui. Trăsăturile craniului în comparație cu M.44 din cimitirul „Kincseshegy” de la Hunedoara arată semnele unui craniu dolichocran cu indice craniene pentru tipul nordic și Riazan, oasele lungi sunt gracile, cu o statură medie, apar semne epigenetice pe craniu (oasele Worm) în ambele cazuri. Pe baza dentiției și a elementelor morphometrice, se poate aprecia ca oasele calului provine de la **un mascul adult de statură medie (7–8 ani)**. Osul de oaie, depus ritual aparține unui **subadult**.

I. Analiza arheologică

A. Introducere

Primele descoperiri arheologice, datând din secolele X–XI la Cluj, au ieșit la lumină în anul 1911, în cursul unor exploatări de pietriș în extrema sudică a parcelei cu nr. 78 din strada Zápolya². Primele două morminte au fost identificate de către Balázs Léta, urmând ca István Kovács să descopere alte cinci morminte. Tot renumitul numismat și arheolog clujean a identificat, pe baza unor descoperiri fragmentare, al optulea mormânt, distrus de către muncitorii de la exploatare. Cu cele trei morminte descoperite de către Gyula László în 1941–1942, numărul mormintelor din cimitir a crescut la 11³, dintre care – cu mormântul reconstruit din descoperirile fragmentare – putem distinge șapte ce includ și oseminte de cai (1, 4, 6, 8, 9, 10 și 11). Dintre celelalte patru, în două morminte s-au înmormântat femei (5, 7), într-unul un bărbat cu accesorii minime (2), ultimul fiind mormântul unui copil (3).

² Am folosit denumirea străzii, schimbată în 1892 prin Ordinul Consiliului Primăriei Orașului Cluj, deoarece necropola a intrat în circuitul științific sub această denumire. Strada Zápolya este o prelungire a străzii Farkas, cunoscută astăzi sub denumirea Mihail Kogălniceanu. La origine, denumirea străzii avea două părți: *Farkas Interior* (str. Mihail Kogălniceanu) și *Farkas Exterior* (azi gen. Traian Moșoiu / str. Zápolya), acestea fiind separate de zidul medieval. Denumirile străzii Zápolya s-au modificat în timp: Farkas Exterior, Zápolya, Dostoievski, gen. Milea, gen. Traian Moșoiu. Lit.: Herepei 2004, p. 34–69, 286–292; Jakab 1870, p. 217; Roska 1927; Kovács 1942, p. 85–117.

³ László 1942, p. 578–584; László 1943; László 1945, p. 1–15.

Necropola din strada Zápolya se situează pe latura estică a terasei Someșului, numită „Kövespad” (Pl. 1). Pe prima hartă iosefină se vede o vale care împarte terasa în două. Pe această vale se întinde actuala stradă Pietros, intersectată dinspre est de strada Semenicolui, aflată pe marginea superioară a terasei. Pe harta cu curbe de nivel se situează foarte bine că cimitirul în discuție se află pe partea stângă a văii, care marchează un drum contemporan din secolul X. Această ipoteză este susținută și de situația întâlnită pe partea nord-vestică a terasei, unde strada Gheorgheni se află pe traseul drumului roman, care făcea legătura între Napoca și Potaissa.

Mormântul 10 a fost descoperit și documentat de către Gyula László în jurul zilei de 20 septembrie 1942, când s-a organizat o festivitate, în cadrul căreia scheletul era depus „*in situ*” într-un sicriu și dus în cadrul unei manifestații la muzeu⁴. După 60 de ani de „*captivitate*”, scheletul a fost scos din sicriu și supus analizelor antropologice (Szilárd Gáll), respectiv paleozoologice (Mathia Vremir)⁵. Anul trecut, o echipă de arheologi și antropologi din Budapesta, condusă de Balázs Mende, a luat mostre din scheletul uman și tibiile de cal pentru analize arheogenetice. Mostrele au fost duse pentru analize în Laboratorul de Arheogenetică al Institutului de Arheologie din Budapesta.

B. Descrierea mormântului 10

Adâncime: 125 cm. *Orientare:* V–E. *Forma gropii:* pentagonală. Schelet de bărbat de 42 de ani, într-o stare proastă. S-a păstrat doar craniul, prima parte a vertebrei, brațul și antebrațul, femurul drept și fragmente din femurul stâng, respectiv tibiile și labele picioarelor. Scheletul a fost întins pe spate, mâna dreaptă fiind îndoită la 40°, iar mâna stângă s-a descompus. Pe partea stângă a mandibulei s-a observat o pată verde pe mandibula superioară (*vezi mai jos analiza antropologică*)

Ritual funerar: craniul calului a fost găsit pe un strat de pământ cu 24 cm mai sus în partea stângă a capului uman; cele două tibii anterioare ale calului erau depuse pe un strat cu 5–12 cm mai sus în stânga corpului uman; cele două tibii posterioare ale calului erau depuse cu 18–24 cm mai sus, în stânga labelor picioarelor decedatului. Este destul de clar că în prima fază a fost așezat în mormânt decedatul, după care pe partea stângă a lui a fost așezat părțile calului sacrificat (*vezi mai jos analiza paleozoologică*).

⁴ Balassa 2001, p. 98.

⁵ Inventarul mormântului se află la Muzeul Național al Transilvaniei, nefiind până acum inventariat.

Rit și funerar: femurul de oaie, pe lângă tibia dreaptă a scheletului.

Inventarul:

1–3. *Aplici rotunde de argint.* Una lângă craniu, una pe vertebre și una lângă tibia dreaptă, lângă femurul de oaie. 1. D: 1,7–1,6 cm; G: 0,4–0,8–1,1 g. (Pl. 2/1–3)

4. *Cataramă de fier pe genunchiul drept.* 1. L: 6 cm; G: 14,2 g. (Pl. 2/4)

5.10. *Vârfuri de săgeți* lângă partea dreaptă a scheletului într-o tolă de lemn, cu armături metalice.

5.1. *Vârf de săgeată din fier, formă romboidală, cu vârf de tăiere bombat (3b).* 1. L: 10,5 cm (cu spin) 2. L: 7,2 cm (fără spin). 3. l: 2,6 cm; G: 15,8 g. (Pl. 2/8)

5.2. *Vârf de săgeată din fier, formă romboidală simplă (3a).* 1. L: 7,1 cm (cu spin); 2. L: 5,5 cm (fără spin); 3. l: 2,4 cm; G: 8,8 g. (Pl. 2/9)

5.3. *Vârf de săgeată din fier, formă romboidală, cu vârf de tăiere bombat (3b).* 1. L: 10,3 cm (cu spin); 2. H: 6,9 cm (fără spin); 3. L: 2,4 cm; G: 16,7 g. (Pl. 2/10)

5.4. *Vârf de săgeată din fier, formă romboidală simplă, ajurată vertical (3a1).* 1. L: 8 cm. (cu spin); 2. H: 5,4 cm. (fără spin); 3. l: 2,8 cm.; 4. L ajurării: 1,5 cm; G: 14,2 g. (Pl. 2/11)

5.5. *Vârf de săgeată din fier, formă romboidală simplă (3a).* 1. L: 7,1 cm. (cu spin); 2. H: 5,3 cm. (fără spin); 3. L: 2,8 cm; G: 12,7 g. (Pl. 2/12)

5.6. *Vârf de săgeată din fier, în formă deltoidă cu lamă de tăiere lungă (2a).* 1. L: 8,2 cm. (cu spin); 2. H: 5,5 cm. (fără spin); 3. l: 2,5 cm. G: 13 g. (Pl. 2/13)

5.7. *Vârf de săgeată din fier în formă de frunză (4).* 1. L: 9,9 cm (cu spin); 2. L: 6,5 cm (fără spin); 3. L: 1,9 cm; G: 11,2 g. (Pl. 2/14)

5.8. *Vârf de săgeată din fier, formă romboidală simplă (3a).* 1. L: 6,6 cm (cu spin); 2. L: 4,3 cm (fără spin); 3. l: 1,6 cm; G: 4,5 g. (Pl. 2/15)

5.9. *Fragment de vârf de săgeată.* Tipul nu poate fi definit. 1. L: 3, 5 cm și 4,4 cm; 2. L: 1,7 și 1,3 cm; G: 4,5 g. (Pl. 3/16)

5.10. *Fragment de vârf de săgeată.* Tipul nu poate fi definit. 1. L: 3,3 cm; 2. l: 1,9 cm; G: 3,4 g. (Pl. 3/17)

6. *Resturile tolbei din fier pe stânga bazinului, împreună cu vârfuri de săgeți.*

6.1. *Atârănător de tolă din fier.* 1. L: 13 cm; 2. l: 0,9–0,4 cm (Pl. 3/18)

6.2. *Atârănător de tolă din fier, fragmentar.* 1. L: 9 cm; 2. l: 1–0,4 cm. (Pl. 3/19)

6.3. *Banda de fixare a tolbei, fier, ale cărei capete se lărgesc în formă deltoidă după care se îngustează.*

1. L: 7,2 cm; 2. L: 0,4–1,1 cm. (Pl. 3/20)

6.4. *Banda de fixare a tolbei, fier, ale cărei capete se lărgesc în formă deltoidă după care se îngustează.* 1. L: 14,1 cm; 2. L: 1,1–0,4–1,1 cm. (Pl. 3/21)

7. *Agățătoare de tolă de arc* din argint între cele două femure. Dispărut, a rămas doar fotografie. 1. l: 6,6 cm; 2. l: 3,1 cm. (Pl. 2/5)

7.1. *Sabie cu mâner și lamă arcuită,* depusă lângă schelet pe partea stângă de la umăr până la genunchi. Pe mâner s-a păstrat nitul care fixa butonul de mâner. Pe gardă s-au păstrat urmele resturilor de cânepă, provenind din haina mortului. Cănepa a rămas extrem de clar în special pe unul dintre butoanele gârzii sabiei (Pl. 4/26.c.). Dimensiunea elmanului (adică a zonei în care lama sabiei are două tășuri), din cauza nerestaurării și a resturilor tecii de lemn nu a putut fi observată. 1. L: 77,5 cm; 2. L. m.: 8,9 cm.; 3. l. m.: 1–1,5 cm; 4. l. gardei: 0,9–1,5 cm.; 5. D. butonașelor de pe gardă: 1,5 cm; 6. l. lamei: 3,6 (sub gardă) – 3,1 cm; G: 460 g. (Pl. 4/26. a–c)

7.2. *Verigă de fier, cu funcția de fixare a tecii sabiei (?)* pe femurul drept. 1. D: 2,9 cm; 2. D. verigii în secțiune: 0,7–0,4 cm; G: 4,8 g. (Pl. 2/6)

7.3. *Verigă de fier de atârănare a sabiei* pe lângă garda sabiei. 1. D: 2,8 cm; 2. D. verigii în secțiune: 0,5 cm; G: 3,9 g. (Pl. 2/7)

8. *Zăbală fragmentară, alcătuită dintr-o bară și dintr-o verigă* pe lângă scărițe, pe partea stângă, în poziție verticală pe lângă peretele gropii. 1. L. barei: 8,5 cm. 2. D. verigii: 8,5 cm; G: 20,8–23,8 g. (Pl. 2/25)

9.1. *Scăriță de sa în formă de pară, asimetrică* din fier, puțin mai jos de tibiile anterioare ale calului, urechiușa ei era la 8–10 cm înălțime față de fundul gropii, iar talpa la 3–4 cm. 1. l: 16,3 cm; 2. l: 12,3 cm; 3. L: barei: 1,1–1,2 cm; 4. D. urechiușei: 4,5–3,5 × 2,8 cm; 6. D. găurii urechiușei: 1,9 × 1 cm; 7. l. tălpii: 3,6 cm; G: 157,5 g. (Pl. 3/23)

9.2. *Scăriță de sa în formă de pară (IB3), formă asimetrică* imediat mai jos, de prima scăriță, urechiușa ei era la 8–10 cm înălțime față de fundul gropii, iar talpa la 3–4 cm; 1. l: 13 cm; 2. l: 12,1 cm; 3. l. tălpii: 3 cm; G: 100,1 g. (Pl. 3/24)

10. *Fragment de cuțit.* 1. L: 4,6 cm; 2; l: 0,9 cm. (Pl. 3/22)

C. Ritualurile înregistrate în mormânt

Procesul înmormântării

În cadrul procesului de înmormântare, defunctul a fost învelit strâns în țesătură de pânză și depus pe

pământ. După aceasta au fost așezate pe el, pe un nivel superior inventarele mobile, adică armele, cuțitașul. După acestea, pe partea stângă a mortului au fost așezate în poziție anatomică resturile calului. Acest proces îl putem observa și în ceea ce privește poziția sabiei, al cărei mâner, într-o parte, era sub craniul calului. Cu acesta a fost depusă probabil șaua, deoarece la 8–10 cm au fost înregistrate cele două scărițe, respectiv zăbala, depusă în poziție verticală pe lângă peretele gropii.

Aspecte rituale

Scheletul a fost orientat pe coordonata V–E⁶. Din păcate, planul general al fragmentului de necropolă de pe strada Zápolya împreună cu mormintele 9–11 nu s-a putut identifica, deși Gyula László amintește în studiul său⁷, din 1942, de planul actualizat al necropolei după săpăturile executate în vara aceluiași an⁸. În acest articol amintește că există deosebiri de orientări între mormintele descoperite în 1911 și 1942.

Groapa mormântului a fost săpată în pământul argilos al terasei, la o adâncime de 110 cm. Într-un studiu din 2005, am urmărit adâncimile mormintelor din necropolele secolelor X–XI, ajungând în urma analizelor statistice la concluzia că adâncimile mormintelor din secolele X–XI variază între 50–130 de cm, iar cele mai multe între 60–100 cm⁹. Aceasta este în contrast clar față de adâncimile gropilor perioadei avare sau față de necropolele chaganatului bulgar din Transilvania și la Dunărea de Jos care se situează între 150–300 cm.

În cazul scheletului întins pe spate nu s-au observat alte indicii ale ritualului în timpul înmormântării.

Ofrande

Cel mai dezbătut ritual funerar din bazinul carpatic în secolul al X-lea, în literatura de specialitate, rămâne *ritualul privind înmormântarea cu resturile calului*. Această situație este valabilă și în cazul descoperirilor funerare din zona Clujului. Pe baza tipologiei realizate de Csanád Bálint acum patru decenii pentru bazinul carpatic¹⁰, înmormântarea cu resturile calului, similară M.10 se încadrează în grupa III-a, mormântul respectiv fiind singurul de acest gen cunoscut până acum din bazinul transilvan¹¹.

Csanád Bálint, acum patru decenii, a reușit să strângă 32 de descoperiri aparținând acestei grupe, interpretându-le ca înmormântări ale unei *populații tiurcice*¹². Din punct de vedere cantitativ, reprezintă un procent mult mai mic decât mormintele din grupele I (101 de cazuri) și II (136 de morminte), dar un număr mai mare decât cele din grupele IV (19 morminte) și V (care de fapt este o variantă a grupele a II-a) (8 morminte). Grupele I și II au fost interpretate de către Cs. Bálint ca reprezentând masele „*maghiarilor cuceritori*” (*honfoglaló magyarorság, hungarian conquerors*)¹³ din secolul X, iar cele din grupele III–V ca aparținând unei populații de origine *tiurcică*.

reda forma anatomică a calului. Lit.: Bálint 1969, p. 110. În bazinul transilvan, M.10 de la Cluj reprezintă singura înmormântare de acest gen cunoscută până acum: Gáll 2004–2005, p. 385–386.; Gáll 2008, p. 99.

¹² Această interpretare a fost criticată de către István Fodor. După Fodor aceste două grupe au rădăcini comune și apar mult înainte de secolul X. Grupa a II-a este documentată deja din secolul al XIV-lea î. Chr., de exemplu la Sintașta. Lit: Fodor 1977, p. 104, nota 53.

¹³ Cultura arheologică a „*maghiarilor cuceritori*” (*hungarian conquerors, honfoglaló magyarorság*) nu poate fi considerată ca reflectând un specific etnic, ci mai degrabă o cultură macro-regională, ce caracteriza bazinul carpatic. Inventarul arheologic (în special necropolele) al secolului al X-lea din bazinul carpatic sigur nu aparține unei populații cu o *identitate etnică omogenă*. Chiar și izvoarele narative foarte subiective se referă la folosirea a două limbi, totodată vorbind și despre asimilarea rapidă a populațiilor slave. Relațiile între *etnicitate* și *cultura materială* sunt *mobile, instabile și fluide* (astfel în morminte nu putem vedea clar un individ aparținând uneia sau alteia dintre etnii), astfel prin inventarul arheologic nu se stercoară diferite identități (etnice), ci mai degrabă *diferite semne arheologice distinctive de ordin cultural, tradiții, relații, împletiri*, care în mod normal pot fi în relații *indirecte* cu diferite identități. Trebuie precizat și faptul că individul poate să aibă foarte multe identități, deci absolut subiectiv alegem identități de genul „*avar*”, „*maghiar cuceritor*”, deoarece în oricare epocă putea să aibă mult mai mare relevanță alte identități, decât o identitate cu destule accente care caracterizează epoca modernă începând din secolele XVIII–XIX. De fapt, aici recunoaștem *arheologia statelor naționale*, care a expropriat, a monopolizat *identitățile unor populații demult dispărute*. Din acest punct de vedere, arheologia „*epocii cuceririi*” (*honfoglalás korának kutatása*) nu vorbește despre *maghiari*, ci despre „*epoca cuceririi patriei*” (*honfoglalás kora*). Ținem să precizăm: în bazinul carpatic, în epoca medieval timpurie, nici o *populație* (al cărei nume apare în izvoare narative) nu poate fi asociată și identificată cu un anume tip sau tipuri antropologice, respectiv nici un tip antropologic nu poate fi asociat cu o *etnie*. Asemenea observații nu sunt decât *rasismul antropologic și arheologic* al epocii noastre, lucru de care ar trebui să ne lepădăm. Din literatura abundentă și uriașă, menționăm doar câteva titluri, legate de spațiul și epoca noastră: Brather 2004; Bálint 2006, p. 277–347. Despre cultura arheologică/culturi arheologice existentă/existente în bazinul transilvan în secolul al X-lea vezi: Gáll 2004–2005, p. 392–393; Gáll 2008, I. p. 116–117, 401–407.

⁶ Despre statistica orientărilor vezi: Gáll 2004–2005, p. 342–348.

⁷ László 1942, p. 579.

⁸ Planul general al săpăturilor din 1911 cu mormintele 1–7 vezi: Kovács 1942, fig. 1.

⁹ Gáll 2004–2005, p. 339–342.

¹⁰ Bálint 1969, p. 107–114.

¹¹ Grupa a III-a reprezintă depunerile cu resturile calului (după observațiile etnografice împăiat), care constă în înșirarea tibiilor și capului calului pe toată lungimea gropii încercând să

Împotriva posibilității de interpretare etno-culturală în primul rând stau chiar acele necropole din care provin mai multe tipuri de înmormântare cu resturile calului. Un exemplu elocvent este necropola II de la Karos, în cazul căreia din cele 73 de morminte 37 conțineau diferite tipuri de înmormântări cu resturile calului sau piese de harnașament¹⁴, dar doar din M.15 fusese înregistrat tipul de depunere a resturilor calului în varianta a III-a, dintr-un mormânt feminin infans II¹⁵. Putem să credem că un infans II de sex feminin a fost *tiurcic* și restul scheletelor de origine *maghiară*? Trebuie să atragem atenția, însă, că însuși cercetătorul maghiar a subliniat relativitatea interpretărilor sale¹⁶.

Aceeași observație putem avea și în cazul necropolei de la Cluj. Din 11 morminte săpate au fost documentate în 6 cazuri înmormântări cu resturile calului (M.1, 4, 6, 8, 9, 10 și 11), însă doar în cazul M.1, 6, 9 și 10 am putut decide în ce grupă de înmormântări cu resturile calului se integrează aceste morminte. Astfel M.1 și 6 se încadrează în grupa a II-a, M.10 în grupa a III-a iar M.9 în grupa a IV-a.

Poate fi pusă întrebarea de ce cele 4 cazuri pot fi încadrate în trei grupe? Reflectă *originea eterogenă a comunității*? Menționăm că aproape în toate aceste cazuri au fost înmormântați bărbați a căror caracteristică este prezența în inventarul funerar a *sabiei*.

O altă problemă este că nici alte ritualuri înregistrate în morminte, nici inventarul arheologic nu sugerează origini diferite ale acestor indivizi. La aceasta se adaugă și faptul că mormintele grupei a III-a se întind uniform prin tot spațiul bazinului carpatic; doar în zona Tisei Superioare se poate observa o concentrație, dar acolo este destul de mare în general numărul mormintelor în care au fost depuse resturile calului.

Totuși, rămâne de gândit asupra fenomenului, deoarece în zona de locuire „*pecenegă*”, respectiv în Muntenia estică, Moldova sudică (incluzând Basarabia și Bugeac), Ucraina sudică¹⁷ sunt cunoscute un număr foarte important de morminte cu resturile calului pe care le putem încadra în grupa a III-a și care au fost legate de „*pecenegi*”¹⁸.

¹⁴ Révész 1996, p. 41–43.

¹⁵ Révész 1996, p. 19, Pl. 27.

¹⁶ Bálint 1969, p. 111, nota 18.

¹⁷ Ioniță 2005, fig. 18/14, 19/3, 20/1, 8.; Spinei 1985, Pletneva 2003, fig. 13–20.

¹⁸ În viitor, ar trebui realizat un catalog și o sistematizare a mormintelor cu resturile calului din acest spațiu atât cronologic (vertical), cât și chorologic (orizontal). Numai după o asemenea analiză statistică am putea discuta despre eventuale *caracteristici etno-culturale* ale diferitelor aspecte rituale. Inserierea tuturor

Un alt aspect al ritualului funerar este depunerea în mormânt, probabil pe o tavă de lemn, a *femurului de oaie*, pe lângă tibia dreaptă a scheletului (Pl. 2 și 5). Acest aspect se integrează în aspectul general pe care îl cunoaștem din această epocă: ofrandele de carne depuse în morminte apar mai ales în morminte de bărbați având drept inventar arme¹⁹. În mormintele din secolele X–XI sunt cunoscute mai ales *oase ovicaprine*, însă cunoaștem și *oase de păsări* (ex.: Cluj – str. Zápolya – M.4, Rózsaszentmárton – M.4)²⁰, *oase de purcel* (ex.: Aldebrő – M.9 și 10, Cluj – str. Zápolya – M.3, Dunaújváros – Öreghegy, Tiszanána – M.19 și 29)²¹. Din aceste date, reiese foarte clar imposibilitatea de a caracteriza comunitățile populațiilor din bazinul carpatic în secolul X ca fiind *pur nomade*²².

D. Analiza inventarului și datarea mormântului

Inventarul legat de vestimentație este compus din trei *aplici* de argint. Pe baza poziției lor (zona cranială, zona vertebrelor și pe lângă zona tibiei), puteau să decoreze o haină mai lungă (caftan?), în părțile superioare și inferioare²³. Cronologic, folosirea acestor ornamente poate fi urmărită în decursul a două secole²⁴.

Catarama cu placă rectangulară, care a fost documentată pe genunchiul drept, este o piesă destul de rară în inventarele secolului X. Acum 20 de ani însuși Schulze-Dörlamm a reușit să strângă doar 7 piese de acest gen, denumind catarama de tip „*Geszteréd*”²⁵. La aceste exemplare putem adăuga, pe lângă cea din mormântul singular de la Zsombó-Bába dülő²⁶, și catarama nepublicată din M.10.

descoperirilor legate de ritualul depunerii calului din bazinul carpatic în secolele X–XI ar trebui să devină una dintre prioritățile cercetării. Absența acestuia determină dificultatea realizării unei cronologii relative a înmormântărilor cu resturile calului, respectiv o analiză detaliată a acestora. Evident, nu trebuie ascuns nici greutatea unei asemenea analize, aici în primul rând putem menționa stadiul incomplet a *săpăturilor* (foarte multe dintre aceste morminte provin din necropolele cercetate doar parțial-vezi și cazul necropolei de la Cluj) și a *publicării* (foarte multe dintre aceste morminte nu sunt publicate). Numărul mormintelor cu resturile calului au fost estimate de către Cs. Bálint în 1969 la 500–600, iar astăzi la 1000. Din păcate doar estimate, date precise și clare din păcate nu avem. Lit.: Bálint 1969, p. 111; Langó 2007, p. 51.

¹⁹ Gáll 2004–2005, p. 394–397.; Gáll 2008, I, p. 111–113.

²⁰ Révész 2008, p. 437.

²¹ B. Horváth 1979, p. 245–296.; Bálint 1991, p. 81, Pl. XXV/4.; Révész 2008, p. 437.

²² Cei care critică teoria nomadismului au făcut și observația asupra cadrului geografic al bazinului, care nu permitea un nomadism pur. Pentru această dispută vezi: Takács 1997, p. 168–214.

²³ Pentru reconstrucția portului și literatura aferentă vezi: K.K. 1996, p. 52–56.

²⁴ KK 1996, p. 55.

²⁵ Schulze-Dörlamm 1988, p. 378.

²⁶ Lőrinczy-Szalontai 1993, p. 296–297, pl. XII/19.

Cea mai importantă din punct de vedere al relațiilor de ordin cultural și chorologic și o piesă foarte rară este *agățătoare de tolbă*, probabil pentru *arc* sau, după alte păreri, de *geantă*. Piesa în discuție nu a fost identificată în colecția muzeului din Cluj-Napoca; pe baza fotografiei găsite se poate observa că a fost realizată în tehnica turnării, are o formă trapezoidală, fiind ajurată pe mijlocul părții superioare. Partea superioară este puțin rotunjită, iar ajurarea este aproape ovală. Decorul piesei este realizat prin încrustații și gravare, redând forma unor lujeri. Analogii pentru agățătoare de tolbă pentru arc se găsesc în mai multe descoperiri din bazinul carpatic²⁷, însă un exemplar aproape identic nu se cunoaște în această regiune, ci doar în zonele îndepărtate ale Cernigovului la Tabaevka²⁸, dar și din Bulgaria, într-o descoperire al cărei loc de proveniență este necunoscut²⁹, precum și din Suedia, de la Birka – M.1125B³⁰. *Astfel, acest tip de piesă poate fi socotit o dovadă a comerțului sau o consecință și o dovadă a imigrației de la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul celui de-al X-lea?*

Întrebările pot continua în lumina analogiilor acestei piese: *dacă este rodul comerțului, de unde au fost importate? Din Balcani sau din Orient? Sau în bazinul carpatic au fost produse?* Sunt întrebări la care acum nu putem răspunde foarte clar, dar totuși merită amintită observația lui Wladimir Duczko privind extinderea comerțului oriental în zona baltică în secolul X³¹.

Dacă acceptăm că piesa în discuție este un rod al imigrației (adică persoana a ajuns în bazinul transilvan cu această aplică), când poate fi datată? Piese asemănătoare de la Tabaevka se datează în prima jumătate a secolului al X-lea. Vârsta individului din M.10 de la Cluj, apreciată la 35–40 de ani, ar indica ipotetic o legătură cu „prima generație” a maghiarilor cuceritori.

Vârfurile de săgeți sunt cele mai numeroase între armele provenite din mormintele datate în secolului al X-lea și au fost descoperite în aproape toate necropolele cercetate. Recent, s-a realizat o sistematizare și o analiză cantitativă a acestora pentru spațiul bazinului Transilvaniei, Partium și Banat³². Vârfurile de săgeți au fost depuse în morminte atât în tolbă, cât și pur și simplu în mormânt, în absența tolbei³³. Numărul lor este diferit de la mormânt la mormânt, au fost documentate vârfuri de săgeți de la unu până la 13³⁴. În cazul mormântului de la Cluj, au fost documentate 10 vârfuri de săgeți, între care după tipologia actuală³⁵, găsim patru variante a două tipuri:

<i>deltoidă simplă cu lamă de tăiere lungă (2a)</i>	1 exemplar
<i>romboidal simplă (3a)</i>	3 exemplare
<i>formă romboidală simplă, ajurată vertical (3a1)</i>	1 exemplar
<i>romboidal simplă (3b)</i>	2 exemplare

Vârfurile de săgeți au fost depuse într-o *tolbă de lemn*, cu accesorii din fier: pe lângă cele două atârătoare (Pl. 3/18–19), au mai fost identificate și două benzi de fixare ale tolbei³⁶.

Una dintre cele mai disputate categorii de arme în literatura de specialitate este *sabia*³⁷, a cărei folosință o putem documenta în primul rând în prima jumătate a secolului al X-lea³⁸, dar în bazinul transilvan avem date concrete a folosirii ei și în a doua jumătate a secolului al X-lea³⁹.

Sabia din M.10 prin lungimea sa aparține *săbiilor* relativ mici (77,5 cm), în comparație cu cea de la Biharea (care are 90 cm) sau cea de la Karos-

³² Gáll 2007, tab. V–VII; Gáll 2008, I, p. 269–282.

³³ În unele cazuri a fost depusă doar tolba, fără vârfuri de săgeți, la *Rákóczi-falva-mormântul IV* (mormânt de femeie), *Vârșand-M.7*. Printre ultimele descoperiri de acest tip: *Szolnok-Szanda M.10*. O temă a viitoarelor cercetări ar putea fi strângerea tuturor acestor descoperiri și analizarea lor, mai ales din punct de vedere al antropologiei fizice, în strânsă coroborare cu cea culturală. Lit.: Popescu 1956, 128: fig. 81. 5–6, 82; Selmeczi 1979–1980, p. 141–172; Madaras 2006, p. 225, pl. 9/8.

³⁴ În spațiul bazinului Transilvaniei, Partium și Banat s-a constatat un număr de la unu până la zece vârfuri de săgeți per mormânt. Lit.: Gáll 2007, tab. VI.; Gáll 2008, I, graficul 44.

³⁵ Prima tipologie a vârfurilor de săgeți a fost realizată de către Károly Cs. Sebestyén, care mai târziu a fost completată de către László Kovács. Lit.: Cs. Sebestyén 1932, fig. 13; Kovács 1980.

³⁶ Repertorierea și sistematizarea accesoriilor de tolbă în bazinul Transilvan, Banat și Partium cu literatura aferentă vezi: Gáll 2007, p. 395–480; Gáll 2008, p. 282–289, pl. de tip 24, harta 47.

³⁷ Kovács 1980, p. 10–67.

³⁸ Kovács 1990, p. 39–50.

³⁹ Gáll 2007, p. 422–425.; Gáll 2008, p. 294–296.

²⁷ *Karos-Eperjesszög-necropola I/mormântul 1*, necropola II/mormintele 52, 60, necropola III/mormântul 11: Révész 1996, 125, Pl. 4/28, 97/6; *Nesvady-mormântul 2*: Szöke 1941, p. 214–224. *Nu este sigur sau în poziție secundară: Sárospatak-Baksahomok*: Révész 1996, p. 125; *Sóshartyán-Murányhegy*: Fodor 1975, Fig. 84. 1.; *Sorokpolány-Berekalja*: Nemeskéri 1943, p. 316–319, Kiss G. 2000, p. 163, pl. 66. m. 115. 115/3; *Szakáld-Mulatódomb*: K. Végh 1970, p. 78–109, pl. X/6; *Tiszalök-Kisfástanya*: Kiss L. 1933–34, p. 215–220; *Bezdéd-mormântul 16*: Jósza 1896, p. 408–409; *Nagymágocs-Mágocs ér*: Bálint 1991, p. 146–147, 242. No. 184.

²⁸ Orlov 1984, pl. 6/27.

²⁹ Yotov 2004, pl. XXVI/396.

³⁰ Lundström, Holmgvist Olausson 2006, p. 16, fig. 14. ultima piesă.

³¹ Duczko 2000, p. 14.

necropola II M.52 (96 cm). Greutatea ei de 460 g de asemenea este mult mai ușoară decât a sabiei din M.6, a cărei greutate este de 540 g.

Garniturii tecii sabiei îi aparține și o verigă de fier aflată lângă *garda sabiei*. Mai cunoaștem o altă verigă de fier de pe femurul drept, pe care ipotetic îl putem asocia ori cu centură nedecorată ori de geantă, ori de tolbă de vârfuri de săgeți.

Dintre uneltele depuse frecvent în mormintele având ca inventar și arme, din mormântul 10 este cunoscut doar un fragment de *cuțit*⁴⁰. Cuțitul păstrat fragmentar este de dimensiune mică, având o formă dreaptă.

Între caracteristicile mormintelor cu resturile calului trebuie să menționăm și depunerea *șei* din care s-au păstrat *scărițele de șa în formă de pară*⁴¹, respectiv *zăbala*⁴². Sunt caracteristice secolului X.

E. Mormântul 10, necropola de la Cluj – strada Zápolya și termenul de „prima generație”

Mormântul 10 joacă, alături de M.11, jefuit, un rol important în datarea fragmentului de necropolă în prima jumătate a secolului al X-lea și coroborarea acestuia cu „*prima generație*” (első honfoglaló nemzedék). În majoritatea cazurilor, toate aceste antichități au fost interpretate ca rod al migrației maghiarilor în bazinul carpatic, respectiv în Transilvania, până nu demult și de către unul dintre autorii acestor rânduri⁴³.

De fapt, ce înseamnă „*prima generație*”? La prima vedere ar fi un lucru ușor de stabilit. Răspunsul clasic a fost că *primei generații* îi aparțin acei membri ai comunităților de la sfârșitul secolului al IX-lea care s-au născut în zona Atelcuzu (Etelköz-între râuri), menționați și de împăratul bizantin Constantin al VII-lea Porfirogenetul⁴⁴, însă au fost înmormântați deja în bazinul carpatic. Însă cei care au ocupat bazinul carpatic, ca orice altă societate umană, din punct de vedere biologic reprezentau o comunitate variată, fiind alcătuită de

la infanți până la senili. Astfel, de exemplu, un juvenil născut în Atelcuzu putea să moară atât în jurul anului 900, dar putea să ajungă chiar în anii '30–'40 sau chiar '50 (ajungând la vârsta senilă). Ceea ce nu a fost luat în considerare este că în acest timp cultura lui materială putea să schimbe radical, pe lângă piesele mai vechi, în cursul vieții lui putea să ajungă în posesia a unor piese noi, care de exemplu nu au fost produse decât în bazinul carpatic, dar cu toate acestea din punct de vedere **biologic, el aparținea generației care a ajuns în Europa Centrală**. Din acesta se deduce însă și o altă problemă, și anume, în epoca medieval timpurie ce dinamism avea cultura materială, respectiv perioada de port a pieselor, a podoabelor, armelor, a uneltelor cât de lungă putea să fi fost?⁴⁵ Din cauza acestor observații, credem că ar trebui separată noțiunea „*primei generații*” după două puncte de vedere:

1. *Din punct de vedere biologic*

2. *Din punct de vedere al dinamismului culturii materiale*

În unele cazuri însă putem observa *stratificarea cronologică* a diferitelor artefacte, adică pe lângă piesele care au ajuns în bazinul carpatic nu în urma comerțului, ci în urma mișcării de populații apar și piese care în mod sigur au fost confecționate în bazinul carpatic. În aceste cazuri putem vorbi de **stratificarea culturii materiale**. Un asemenea exemplu ne rezervă mormântul 11 din necropola de la Cluj – str. Zápolya.

Din acest mormânt provin *piese pentru care nu se cunosc analogii în regiunile bazinului carpatic și nici în alte spații* (inelul pentru cureaua de agățare a scăriței, aplica dreptunghiulară), *piese cu analogii doar în descoperirile din Orient* (patru limbi de curea și piesele de os cu un decor specific), precum și o piesă cu *analogii doar în bazinul carpatic* (scărița de șa decorată cu placă de argint).

Inelul pentru cureaua de agățare a scăriței are suprafața decorată cu o spirală și un șir de spice de grâu. Datorită formei ovale mai degrabă a fost folosit pe gura tecii unui cuțitaș. Până acum, nu am reușit să identificăm piese similare, însă decorul apare adesea pe diferite alte piese.

Aplica rectangulară a fost realizată prin turnare din argint, reversul fiind total aurit. Până acum nu

⁴⁰ Repertorierea și analiza tipologică a acestora: Gáll 2008, p. 310–314, Pl. de tip. 30–32, Tab. B. 14, Harta 50.

⁴¹ Despre această scăriță cu răspândire eurasiatică vezi: Schulze-Dörlamm M. 1988, p. 422–423. Repertorierea și analiza tipologică a acestora în bazinul transilvan, Partium și Banat: Gáll 2008, p. 332–337, pl. de tip. 34–41, harta 57–62, tabel cronologic nr. 4.

⁴² Repertorierea și analiza tipologică a acestora: Gáll 2008, I. p. 325–331, III. pl. de tip 33, harta 55–56.

⁴³ Gáll 2001, p. 1–14; Gáll 2002, p. 289–312.

⁴⁴ Se poate pune întrebarea între care râuri? Cercetarea fără caracter sistematic din spațiul Republicii Moldova, dar și dezinteresul cel puțin până acum al arheologiei maghiare face ca acest spațiu să fie o necunoscută pentru specialiști. În acest sens, vezi Fodor 2006, p. 89–114.

⁴⁵ Folosire diferitelor categorii de arme, dar și unele categorii de piese ale harnașamentului sunt legate de *aspecte practice*, pe când portul *podoabelor* este legat de modă, adică de aspecte *socio-psihologice*.

cunoaștem analogii pentru această piesă în bazinul carpatic sau în regiunile orientale. Această aplică a fost purtată timp îndelungat, de aceea decorul este greu de descifrat; în mijloc se observă un cerc decorat cu motive perlate. Piesa fără analogii directe, foarte uzată, poate să reprezinte din punct de vedere cultural (și nu neapărat biologic) dovada migrației timpurii. Ar fi interesant dacă s-ar realiza analize de acest fel și pentru piesele de inventar din alte necropole din bazinul carpatic⁴⁶.

Cele patru limbi de curea și piesele de os cu un decor specific, în zig-zag sau șiruri de linii care se largesc la capăt, din M.11, au analogii doar în spațiile orientale. Decorul pieselor din os, descoperit și pe decorul zăbalelor de la Szeghalom și Sárretudvari, după Károly Mesterházy, ar sublinia relațiile culturale cu Samara (la nord de Bagdad, Irak)⁴⁷. Pentru limbile de curea, analogii exacte au fost identificate doar în zona Munților Altai, în Aleiul Superior, curganul nr. 1, datat în secolele VIII–IX⁴⁸.

Un alt tip de aplică, descoperit în M.11 de la Cluj-Napoca – str. Zápolya, este cel folosit pe spata calului. Aplica este compusă din două plăcuțe: aversul este turnat din argint, mai apoi aurit, are formă de frunză sau chiar de pește. Reversul este tăiat din placă de cupru, și a fost montat cu cinci cuișoare pe placa din argint. Aversul iese puternic în relief, iar în interiorul (său) este bila de zurgălău, al cărei rost a fost pus pe seama unor simboluri spirituale, dar mai degrabă acestea erau de ordin practic. Partea piesei de care a fost prins zurgălăul a fost decorată cu mai multe forme de bețișoare verticale, care ajung până spre partea inferioară a monturii, care a fost încadrată în partea superioară de o bandă. Acest model de decorare este foarte arhaic, analogii găsim și în perioada avară. Suprafața piesei este decorată cu linii incizate și aurite în formă de lujeri care în partea inferioară se unesc într-o palmetă cu trei frunze.

Această piesă este originară din regiunile orientale, în zona bazinului Minusinsk, iar ca analogii putem menționa piesele de la Kiev-necropola de la Desjatinaia, Tabaevka, Cernigov și Gaevka⁴⁹. Asemenea piese apar într-un număr mai mic și în aria

culturii Saltovo-Maiak⁵⁰, precum și în Bulgaria, de exemplu în necropola de la Pliska, datată în secolele X–XI⁵¹. Aplice cu zurgălău cu aceeași funcționalitate, dar cu decor diferit, sunt atestate în bazinul carpatic la Balatonszemes, Budapest-Farkasrét, Karos-nec. II. – M.52, Zemplin și într-un loc necunoscut din Ungaria⁵². Foarte important este faptul că toate aceste patru descoperiri sunt datate pe baza analizei tipo-cronologice a pieselor, dar și cu ajutorul analizelor ADN, în cadrul primei generații de descălecători. Drept urmare, putem susține că acest tip de piesă, la fel ca și celelalte menționate anterior, datate în prima jumătate a secolului X, reprezintă migrația unor persoane și/sau dovada schimburilor comerciale foarte probabil cu Orientul în prima jumătate a acestui secol.

În contradicție cu acestea, scărița din M.11, în formă de pară tip IA1⁵³ se integrează în categoria scărițelor din secolul al X-lea, decorul ei având analogii doar în bazinul carpatic. În cazul exemplarului nostru marginile urechiușei, respectiv barele până în zona de contact cu talpa, au fost decorate prin ciocănire cu o bandă din argint, iar în mijlocul barelor au fost incizate 19 lăcașuri în formă de pară în care au fost incluse ornamente din cupru, tot în formă de pară. Acest lucru este demonstrat de analizarea fotografiilor macroscopice ale pieselor (Pl. 5), în care se observă că nici un ornament piriform nu este identic cu celălalt din punct de vedere al dimensiunii și chiar al formei. Piesa demonstrează astfel calitățile tehnice și artistice impresionante ale orfevrierului, pentru aceasta s-au găsit analogii doar în bazinul carpatic, mai ales în zona Tisei Superioare, semn că ar putea fi socotită drept un produs „intern”. Atât din punct de vedere al formei, cât și al tehnicii de realizare a decorului, scărițele de la Beregovo – M.2 și scărița din mormânt de „căpetenie” de la Rakamaz sunt aproape identice cu piesa de la Cluj-Napoca – str. Zápolya. În M.2 de la Beregovo s-au mai descoperit centura decorată cu aplice, o sabie și o zăbală⁵⁴, iar în

⁵⁰ Pletneva 1981, pl. 36/16.

⁵¹ M.2. Dimitrov 1995, fig. 10. 2.

⁵² Költő 1990, p. 85–101; Dienes I. 1973, Pl. 6/19–25; Révész 1996, pl. 90/1–3; Budinsky-Kricka, Fettich N. 1973, pl. 24/1–4; Fettich N. 1937, pl. XXVII/7.

⁵³ Gáll 2008, I, p. 336.

⁵⁴ Mormântul de la Beregovo este încadrat pe baza analogiilor aplicelor de la Karancslapújtő și Kiskunfélegyháza-határdomb, în prima „generație” de descălecători. Mesterházy nu amintește de analogia aplicei de la Sereg-nec.I.–M.2. Lit.: Mesterházy 1989–90, p. 241; Tocik 1968, pl. LVIII/5; László 1943, pl. XXIV.

⁴⁶ Menționăm că în necropola de la Karos, având morminte cu inventare mult mai bogate, doar o singură piesă nu are analogie în bazinul carpatic!

⁴⁷ Mesterházy 1997, p. 7, pl. 1–2.

⁴⁸ Mogilnikov 2001, Fig. 7. II., fig. 8/9–11.

⁴⁹ Karger 1958, pl. 14; Orlov R. S., 1984, pl. 2–3.

mormântul „A” de la Rakamaz, cel mai ilustrativ în privința bogăției familiilor membrilor care aparțineau suprastructurii militare din secolul al X-lea, s-au mai descoperit: o centură bogat decorată cu aplice, aplice de costum din argint aurit, aplice de harnașament din argint aurit, plăcuță de geantă din argint aurit bogat decorată cu palmete, mască funerară din aur, o sabie cu garnitură de aur.

Altă piesă similară cu scărița din strada Zápolya a fost găsită în M.1 de la Sárretudvari-Poroshalom (Ungaria)⁵⁵, aceasta fiind decorată prin încrustare cu bronz, însă barele au fost decorate doar cu motive piriforme și lipsesc plăcuțele de argint observate la Cluj, Rakamaz, respectiv Beregovo. Nu departe de situl de la Sárretudvari, în M.54 de la Püspökladány-Eperjesvölgy (Ungaria), pe bare au fost tot motive piriforme însă numai pe una dintre părți⁵⁶. O reminiscență a acestui tip de decor poate fi socotit exemplarul de scăriță *trapezoidală*, fără buton între talpă și bare, descoperit în M.41 de la Sárretudvari-Hizóföld⁵⁷.

O altă scăriță apropiată ca decor și formă, dar cu motivele piriforme dispuse în diagonală pe barele scăriței, este descoperirea fortuită de la Balkány (Ungaria)⁵⁸. Astfel, putem deosebi patru grupe, toate găsite dincolo de Tisa, dintre care doar o piesă provine din bazinul transilvănean.

Dacă pare destul de clar că aceste variante de decor pot fi creația unui atelier sau a unui meșter, nu același lucru putem spune despre încadrarea cronologică a acestora. În afara descoperirilor din grupa a II-a și a III-a (Sárretudvari și Püspökladány), celelalte piese provin din descoperiri izolate sau din morminte care aparțin unor necropole cercetate parțial. Varianta I de decor, cum este și cea de la Cluj-Napoca, este cunoscută și din descoperirile de la Beregovo și Rakamaz. În cazul Beregovo alte piese din inventarul funerar ne sugerează legături comerciale, probabil indirecte, cu și către Scandinavia⁵⁹. Astfel, plasarea acestor artefacte în prima jumătate a secolului al X-lea, fără analogii în alte spații, ni se pare cea mai corectă, și puteau să fi fost produsele unui atelier de orfevrărie din zona Tisei Superioare. Ideea este susținută și de alte categorii de piese de orfevrărie din secolul al X-lea descoperite în zona respectivă.

Astfel, în lumina celor prezentate mai sus, în cazul M.11 putem vorbi de o **stratificare cronologică** a pieselor:

1. *Piese vechi*, cu sau fără legături în spațiile orientale

2. *Piese noi* care au analogii doar în bazinul carpatic

Așa cum am prezentat anterior, o parte a inventarului M.11 din strada Zápolya poate fi socotită ca *simbolul migrației maghiare dinspre est*, dar o altă parte este clar că aparține doar culturii materiale din secolul X.

Migrația maghiară în zona Clujului, dar și a restului bazinului transilvănean, trebuie analizată atât din perspectivă arheologică, cât și a cercetărilor interdisciplinare (C14, stronțiu, ADN, antropologie). Putem pune cel puțin două întrebări:

1. Când apare în zona Clujului, respectiv în zonele sudice ale bazinului transilvănean, orizontul funerar specific din *punct de vedere cultural* perioadei secolului al X-lea?

2. Din punct de vedere chorologic, cultura materială din necropolele acestei epoci unde își are cele mai numeroase analogii tipologice?

Zona Clujului este foarte mult legată de zona Tisei Superioare (decorul scăriței, aplica de geantă, aplica de centură). Totodată, nu trebuie uitată nici analogiile din cercul kievean, de importanță majoră (aplica de tolbă de arc din M.10). Putem pune întrebarea: aceste *relații ale culturii materiale pot fi doar rodul comerțului* dinspre foarte probabilul centru de putere în prima parte a secolului X, sau/și este rodul migrației înspre zonele clujene? Din punct de vedere arheologic, relația tipologică strânsă între necropolele din zona Clujului și cele din zona Tisei Superioare este mai mult decât evidentă⁶⁰.

În cazul necropolelor din zona Clujului, un alt aspect merită din nou dezbătut, și anume concentrarea importantă a săbiilor în zona acestui oraș. Din totalul de 40 de morminte se cunosc 10 săbii, adică un procent de 25% din totalul mormintelor. Cum se poate interpreta această concentrare, care în cazul săbiilor depășește din punct de vedere al raportului piesă/mormânt numărul săbiilor din binecunoscutele necropole din zona Tisei Superioare (Karos: din trei necropole cu 74, 73, 19 morminte se cunosc 11 săbii⁶¹, Kenézlő: în două necropole cu 50 de morminte în total s-au găsit 5 săbii⁶²,

⁵⁵ Este vorba de plăsele de os ale arcului decorate cu incizii, aplicele garniturii de centură cu analogii orientale, aplicele harnașamentului: KK 1996, p. 277–281.

⁵⁶ *Ibidem* 1996, p. 248: fig. 5.

⁵⁷ *Ibidem* 1996, p. 259: fig. 6.

⁵⁸ *Ibidem* 1996, p. 130: fig. 1.

⁵⁹ Kovács 2003, p. 205–241.

⁶⁰ Pentru toate aceste relații tipologice vezi: Gáll 2008, p. 168–200; Gergely, Gáll 2007, p. 113 nota 57.

⁶¹ Révész L. 1996, p. 13–38, 180.

⁶² Jósza 1914, p. 303–340, fig. XXVIII, XLI, XLX; Fettich 1931, p. 84, fig. 56.

Tiszabездéd: în 17 morminte sunt doar 3 săbii⁶³? Trebuie să amintim că săbiile din celelalte necropole datate în secolul X apar într-un număr foarte mic, de obicei este caracteristică o sabie la o necropolă.

Această concentrare, care depășește numărul săbiilor din necropolele amintite, poate fi interpretată în fond ca o expresie a prezenței *suitelor militare* nu numai în zona Tisei Superioare, ci și în *bazinul transilvănean*. Coroborând și cu alte date, nu poate fi exclus ca aceste comunități, a căror expresie arheologică se remarcă printr-o concentrare impresionantă a armelor (nu numai a săbiilor), au fost stabilite aici *pentru controlul militar și economic al drumului* care conducea spre sud și nord în secolul al X-lea. Observațiile noastre pe plan topografic, potrivit cărora aceste grupuri de morminte au fost stabilite pe lângă traseul *drumului roman*, care putea să fie folosit și în secolul X, fac plauzibilă constatarea noastră. Viitoarele cercetări ar putea să clarifice mult mai bine întinderea acestor necropole și amploarea habitatului în zonele din jurul orașului actual.

Dacă aruncăm o privire asupra realităților secolului X european, acest aspect socio-militar trebuie să nu ne surprindă. În lumea vikingă cunoaștem suitele personale denumite *hird*⁶⁴, iar în lumea vikingo-slavă *družina*⁶⁵. Evident aceste realități nu se aseamănă în totalitate, dar în mare parte denotă realitățile sociale, militare ale epocii medievale timpurie, o societate militarizată, cu idealuri și valori eroico-militare.

În această parte a studiului, încercăm să atragem atenția asupra unui aspect nu prea luat în seamă. În istoriografia maghiară (și după aceasta și în literatura arheologică din țările din estul și centrul Europei) este perpetuată în continuare ideea că mormintele din secolul al X-lea sunt *foarte bogate*, evident fiind vorba de cantitatea metalelor prețioase. De multe ori însă bogăția a fost coroborată cu cantitatea de arme, prezența unui arc, a tolbei sau a vârfurilor de săgeți într-un mormânt, determinând aprecierea de „*mormânt bogat*” sau de „*individ cu un statut important*”. În cazul acestor cimitire însă, putem observa foarte repede din cântărirea artefactelor de metal că destul greu putem vorbi despre bogăție, așa cum a remarcat și István Kovács.⁶⁶ Astfel, am cântărit obiectele din metale prețioase

descoperite în morminte din mai multe situri. În acest caz le sistematizăm pe cele din necropola din strada Zápolya:

	Au	Ag	Br
M.1		36,9	16,7
M.2.			
M.3.		0,2	
M.4.		2	
M.5.		14,1	
M.6.		3,8	
M.7.		0,4	3,1
M.8.			13,2
M.9.			
M.10.			15,7
M.11.	0, 1	61,2	40,4
	0,1 g	Total: 118,6 g	Total: 92,2 g

László Révész a comunicat date despre următoarele necropole⁶⁷:

1. Tiszavasvári-Aranykerti tábla –138,8 g de argint din 19 morminte

2. Tiszabездéd – 116,69 g de argint din 18 morminte

3. Necropola II de la Kenézlő –559,89 g de argint din 26 de morminte

După cum se poate observa, tendința este asemănătoare: necropola cercetată parțial din strada Zápolya se integrează foarte bine în aria necropolelor mai sus amintite: în cazul acestora nu putem vorbi despre înmormântări foarte bogate, asemănătoare secolului al V-lea de exemplu, ci despre un strat militar înarmat, care se manifesta în acest fel după moarte. Trebuie să menționăm totuși că M.1, 8, 9 și 11, adică cele mai bogate din punct de vedere al inventarului au fost jefuite în vechime, nu este exclus să fi fost un lot mult mai prețios. Însă având în vedere datele pe care le avem la dispoziție, necropola din strada Plugarilor poate avea aceleași caracteristici, adică un procent mare de armament în morminte, coroborat cu un cuantum mic de metale prețioase (amintim că în M.25 a fost descoperit și un inel de tâmplă din aur). Doar cu câteva exemple încercăm să ilustrăm deosebirile: din mormântul foarte probabil *singuratic*⁶⁸ de la Sânpetru German, greutatea *argintului* de pe garnitura de harnașament este de 181,4 g, iar a pieselor din bronz numai de 8,7 g, iar de la Teremia Mare 95,3 g de argint aurit și 96,8 g de argint, respectiv tot 8,7 g de bronz.

⁶³ Jóna 1896, p. 385–412; Prohászka, Révész 2004, p. 137–168, pl. 4, 8, 10.

⁶⁴ Reuter 1997, p. 32–37; Hedenstierna-Johnson 2006, p. 26.

⁶⁵ Melnikova 1996; Hedenstierna-Johnson 2006, p. 26.

⁶⁶ Kovács I. 1942, p. 116.

⁶⁷ Révész 2005, p. 189.

⁶⁸ Denumirea de *izolat*, persistentă în arheologia românească ar trebui regândită, și de multe ori eliminată.

II. Analiza antropologică

II. 1. Material și metode

Materialul osteologic este în stare slabă; am utilizat metode morfo-taxonomice (vârstă, sex, statură, demografie, cazuri patologice etc) în analiza scheletului uman.

În prelucrarea materialului, am urmat metode diferite: analiza suturilor ecto- și endocraniene, dantura, indexul cranian, unghiul mandibulei și fazele de osificare ale oaselor lungi (Martin, Saller; Nemeskéri ș.a.; Sjøvold)⁶⁹.

Datele morfologice și cele metrice au fost colectate după metoda lui Martin.

În determinarea vârstei, am utilizat metoda lui Nemeskéri (1960)⁷⁰; în același timp am urmat analiza dentară a lui Miles (1963)⁷¹.

Pentru determinarea vârstei, folosind metodele lui Kinga Éry (1963)⁷², am studiat mai multe semne pe craniu și scheletul postcranian.

În analiza scheletului postcranian, am utilizat metodele morfo-taxonomice ale lui Martin-Saller (1957)⁷³.

Măsurăturile pe craniu le-am realizat în clasificarea autorilor Alekszejev-Debets (1964) după metodele lui Martin⁷⁴.

În determinarea staturii defunctului, am urmat metoda lui Sjøvold (1990) și Rösing (1988) după categoriile lui Martin⁷⁵, iar în analiza patologică a scheletului uman am folosit studiul lui Mayes (2002)⁷⁶.

II. 2. A. Descrierea morfologică a materialului osteologic

Scheletul uman s-a păstrat în stare proastă de conservare, $\frac{3}{4}$ fiind descompuse. Restul oaselor sunt fragmentate și prost păstrate din cauza depozitării necorespunzătoare. În ciuda acestor condiții, am reușit să valorific niște informații importante despre defunct.

II. 2. B. Craniul

Craniul este păstrat fragmentar, mai multe bucăți din osul parietal s-au deformat post mortem din cauza umezelii, și de aceea nu au fost potrivite pentru indexe craniene. În urma lipirii calotei

craniene, am putut măsura lungimea maximă (1 după Martin) a craniului (197 mm), fiind un craniu lung (dolichocran). Glabella este masivă, protuberanța occipitală este puternic evoluată, procesul mastoidal este lat și masiv, suturile sunt relativ închise, pe intersecția dintre oasele parietale și osul occipital apar oasele Worm (caracter epigenetic). Pe osul sfenoidal (partea dreaptă) apar urme de bronz. Zona facială aproape în întregime lipsește, s-a păstrat fragmentar maxila (pe partea stângă apar urme de bronz), un fragment din osul zigomatic și bucăți din mandibulă. Situația danturii: au rămas în alveolă 6 dinți (PM1, PM2 și M2 din cvadrantul 2, M1, M2 din cvadrantul 3 – urme de carii pe părțile dorsale ale molarilor). Post mortem au căzut I1 și I2 (1), PM1, PM2 (1), M3 (1), I2, C, PM2 (3) și I1, PM1, PM2 (4).

II. 2. C. Oasele scheletului postcranian

Sunt păstrate oasele lungi și câteva fragmente de la picioare: diafiza humerusului stâng și drept, diafiza radiusului stâng și drept, diafiza femurului stâng și drept (din cauza degradării avansate a oaselor, nu pot fi observate semne patologice sau urmele musculaturii), tibia stângă (este păstrată fragmentar epifiza inferioară) pe diafiza tibiei drepte se vede o fractură vindecată (rana a fost infectată și s-a sudat greșit), un fragment din diafiza unei fibule, dintre oasele picioarelor sunt păstrate calcaneul stâng și drept, talusul drept, 4 metatarsiene și falanga mare de la ambele picioare.

II. 3. Determinarea sexului

Trăsăturile craniului (glabella, protuberanța occipitală, procesul mastoidal, mandibula), trăsăturile statice ale calcaneului arată semnele unui individ de sex masculin (+1, după Éry).

Determinarea vârstei:

Suturile ecto- și endocraniene, situația danturii indică prezența unui adult, 35–40 ani.

II. 4. Urme patologice:

Fractură vindecată pe tibia dreaptă. Probabil s-a întâmplat din cauza unei căderi (fractură des întâlnită).

II. 5. Concluzii

Trăsăturile craniului în comparație cu mormântul 44 din cimitirul „Kincseshegy” de la Hunedoara arată semnele unui craniu dolichocran cu indexe craniene pentru tipul nordic și Riazan, oasele lungi sunt gracile, cu o statură medie, apar semne epigenetice pe craniu (oasele Worm) în ambele cazuri.

⁶⁹ Martin, Saller 1957; Nemeskéri ș. a. 1960, p. 103–115; Sjøvold 1990, p. 431–447.

⁷⁰ Nemeskéri ș. a. 1960, p. 103–115.

⁷¹ Miles 1963, p. 191–209.

⁷² Éry ș. a. 1963, p. 41–90.

⁷³ Martin, Saller 1957.

⁷⁴ Alekszejev, Debec 1964.

⁷⁵ Sjøvold 1990, p. 431–447; Rösing 1988, p. 586–600.

⁷⁶ Mayes 2002.

III. Analiza paleozoologică a resturilor calului și a femurului ovicaprin

III. 1. Resturile calului

Pe baza planului de săpătură (Pl. 1), acest mormânt de războinic conținea resturile unui cal jupuit (craniu complet + mandibula și oasele autopodiului).

Investigarea acestor resturi arată o stare de degradare avansată, survenită după recuperarea lor:

– craniul și mandibula calului sunt puternic fragmentate (120 + fragmente în general centimetrice și dentiția completă izolată)

– oasele autopodiului sunt de asemenea degradate, însă mai puțin fragmentate, cu unele elemente lipsă față de cum au fost găsite (mc II–IV dext, mc III sin, ph I sin ant; 5 tarsiene + mt II–III dext, ph I post dext, ph II post dext; ph III post dext, mt II–IV sin, ph I post sin).

Astfel, *equus caballus* – cal jupuit a fost așezat în mormânt alături de războinic, pe stânga acestuia, în poziția naturală culcat pe partea dreaptă, cu picioarele strânse sub corp. Materialul osteologic păstrat se compune din craniu și mandibulă (puternic fragmentate în prezent), respectiv oasele autopodiului. Pe baza dentiției și a elementelor morfometrice, se poate aprecia că acest rest provine de la **un mascul adult de statură medie (7–8 ani)**. De remarcat sunt două urme de rănire pe *metapod*, respectiv pe metapodiile posterioare la nivelul diafizelor metatarsienelor III, ceva mai evident pe cel stâng. Deși nu este vorba despre fracturi, se poate aprecia prezența unor răni deschise infectate – ulterior vindecate, care au condus la dezvoltarea unor exostoze incipiente cu deformare. Acest tip de rană putea apare într-un accident survenit în timpul saltului peste un obstacol orizontal, în care piciorul stâng a fost afectat primul, respectiv mai puternic.

Mt: L = 257 mm, lprox = 48 mm, gprox = 42 mm, ldist = 45 mm (l. max diaf dext = 36,3 mm, l. max diaf sin = 40 mm)

Ph I post: L = 85 mm

Mc: L = 221 mm, lp = 45, 4 mm, gp = 29 mm, gd = 29 mm

Ph I ant: L = 74 mm. Alte măsurători sunt imposibil de înregistrat datorită stării de conservare a elementelor scheletale.

III. 2. Analiza osului ovicaprin

Osul (femur dext incomplet) este în stare de conservare relativ bună și aparține unei oi (*Ovis aries*).

Ovis aries – femur dext cu epifiza distală lipsă aparținând unui **subadult** (metafiza proximală

aproape complet osificată). Caracterul și tipul fracturii de la nivelul diafizei ar indica o fragmentare postpozițională. Starea de alterare este în acord cu restul materialului osteologic. Caracteristice pentru această specie sunt morfologia capului femural, al trochanterului mare și unghiul drept închis de acestea.

Pe baza planului de săpătură, pulpa de oaie a fost așezată lângă tibia dreaptă a războinicului cu poziționare concordant anatomică, respectiv terminația proximală în sus. (L fragmentului = 142 mm, lproximală = 45 mm, mărimea diafizală minimă = 17, 3 mm, de la un animal de statură mică-medie, deși sexul nu s-a putut determina).

Analizele paleozoologice ale resturilor osteologice provenite din necropolele secolelor X–XI din Banat, bazinul transilvan și Partium, sunt departe de nivelul cercetării arheologice, care la rândul ei este mult sub nivelul cercetării secolelor X–XI, în general din Europa și în special din Europa Centrală⁷⁷. Prima analiză de acest fel o datorăm arheologului bănățean Gyula Nagy Kisléghi, care chiar la începutul secolului al XX-lea a realizat importanța datelor ce pot fi oferite de cercetările interdisciplinare, și a trimis oasele calului din mormântul izolat de la Pusta Bucova – movila III, la Institutul de Antropologie din Budapesta, unde au fost analizate de către József Bessko în anul 1906⁷⁸.

De atunci, din păcate, nu au mai fost efectuate și alte analize de acest tip. Cu toate că până în zilele noastre s-au înregistrat 158 de situri funerare în bazinul transilvan, Banat și Partium⁷⁹ și în 47 de morminte există resturi ale calului, doar într-un singur sit, cel de la Alba-Iulia – Catedrală, au fost analizate resturile osteologice ale animalelor⁸⁰.

Astfel, după 170 de ani de cercetare, în spațiul bazinului transilvan, Partium și Banat, din 47 de morminte care aveau resturi ale calului în inventar, doar în două cazuri acestea au fost analizate din punct de vedere paleozoologic.

Ceva mai multe date avem despre oasele de animale depuse în mormânt ca ofrandă funerară:

1. *Oase de purcel* – Cluj – strada Zăpolya – M.3⁸¹.
2. *Oase de pasăre*: Cluj – strada Zăpolya – M.4⁸².
3. *Os ovicaprin*: Dudeștii Vechi-Movila lui Dragomir – M.4⁸³.

⁷⁷ Gáll 2008, I, p. 7–31.

⁷⁸ Gáll, Tănase 2009, s. t.; Bessko 1906, p. 31–35.

⁷⁹ Gáll 2008, I, p. 7–31; II, p. 1–279; III, harta 2, 67.

⁸⁰ Chiu 2008, p. 228–229.

⁸¹ Kovács 1942, p. 92.

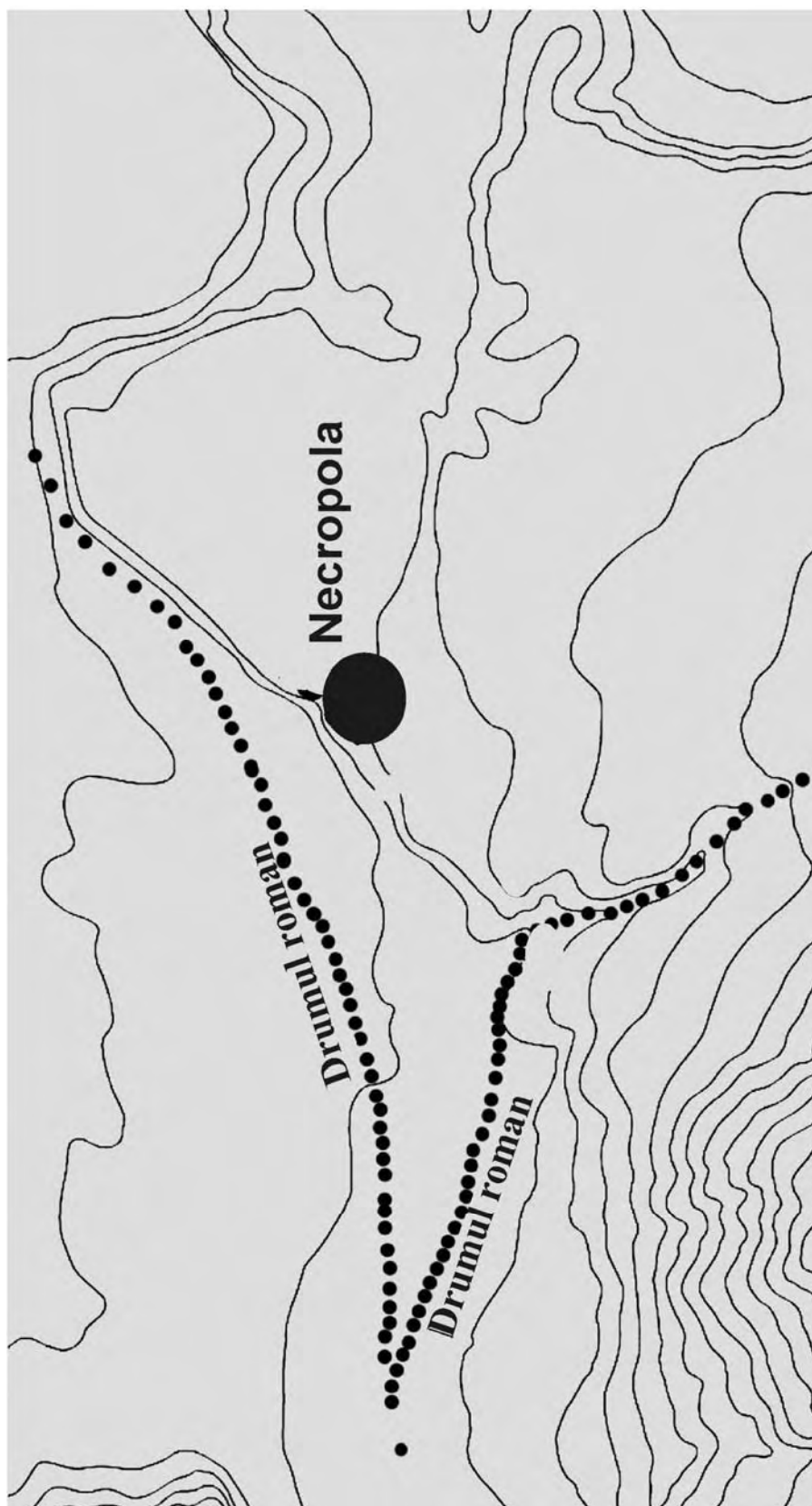
⁸² Kovács 1942, p. 92–97.

BIBLIOGRAFIE

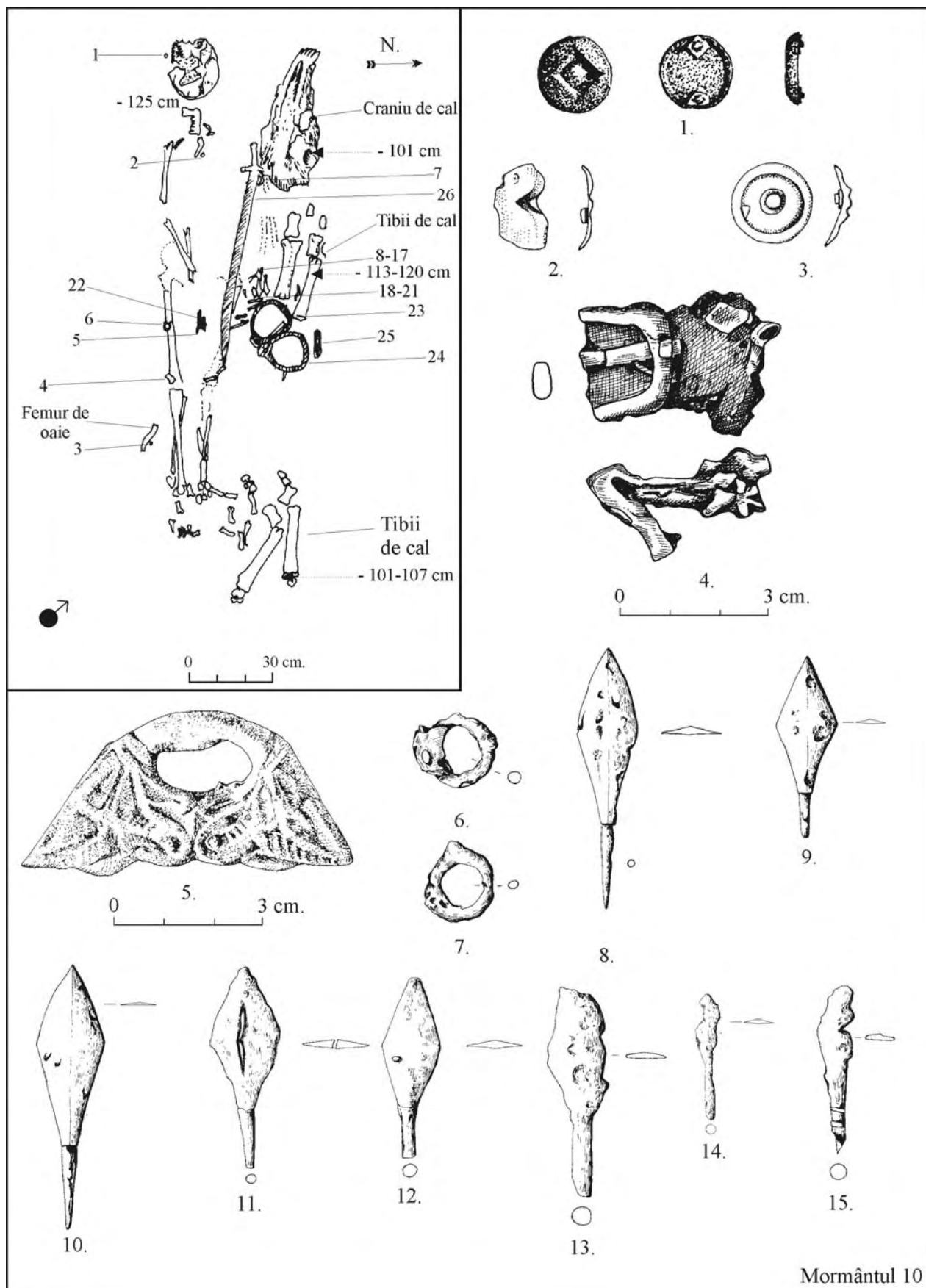
- Alekszejev, Debec 1964 – V. P. Alekszejev, G. F. Debec, *Cranimetria*, Moscova, 1964.
- Balassa 2001 – I. Balassa, *László Gyula életútja*, în *László Gyula 1910–1998, emlékkönyv*, Budapest, p. 9–136.
- Bálint 1969 – Cs. Bálint, *A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit)*, *ÉvkSzeged* 1969/1, p. 107–114.
- Bálint 1991 – Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Stud ArchBudapest, 1991.
- Bessko 1906 – J. Bessko, *A honfoglaló magyar nemzet lovairól*, Budapest, 1906.
- Budinsky-Kricka, Fettich – V. Budinsky-Kricka, N. Fettich, *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin*, ArchSlov (Fontes) 2, 1973.
- Chiu 2008 – F. Chiu, *Az M. 80 sírban feltárt archeozoológiai leletek bemutatása* în D. Marcu Istrate, *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatás*, Budapest, 2008.
- Dienes 1973 – I. Dienes, *Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. (Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche vom Budapest-Farkasrét)*, *FolArch* 24, 1973, p. 177–217.
- Dimitrov 1995 – J. Dimitrov, *Syrkva i nekropol vy vyksmija grad na Pliszka (Kraia na X–XI. b.)*, PP, 1995, p. 42–70.
- Duczko 2000 – W. Duczko, *Continuity and transformation: the tenth century ad. in Sweden*, în P. Urbanczyk (Coord.), *The Neighbours of Poland in the 10th Century*, Warsaw, 2000, p. 7–36.
- Nemeskéri ş. a. 1963 – K. Éry, A. Kralovánszki, J. Nemeskéri, *Történeti népeségek rekonstrukciójának reprezentációja*, *AntrKözl* 7, 1963, p. 41–90.
- Fettich 1931 – N. Fettich, *Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. (Angaben zur Archäologie der ungarischen landnahmezeit.)*, *ArchÉrt* 45, 1931, p. 48–112.
- Fettich 1937 – N. Fettich, *A honfoglaló magyarság fémművészete – Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*, ArchHung 21, 1937.
- Fodor 1975 – I. Fodor, *Verecke híres útján*, Budapest, 1975.
- Fodor 2006 – I. Fodor, *A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján (Archäologie als historische Wissenschaft)*, *ArchÉrt* 131, 2006, p. 89–114.
- Gáll 2001 – E. Gáll, *Sistemul cronologic al descoperirilor funerare din secolul X în Bazinul Transilvan*, *Apulum* 38, 2001, p. 1–14.
- Gáll 2004–2005 – E. Gáll, *Analysis and comparison of burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crişana and Banat*, *Dacia N.S.* 48–49, 2004–2005, p. 334–454.
- Gáll 2007 – E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, Partium és Bánság X–XI. század sír- és szórvány fegyverleleteinek elemzése*, *HK* 119, 2007, 2, p. 395–480.
- Gáll 2008 – E. Gáll, *A honfoglalás- és kora Árpád kori temetők és szórványleletek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban (The analysis of the 10th and 11th centuries' burial sites and stray finds in Banat, Partium and the Transylvanian Basin)* (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/index.html>) Doktori disszertáció, I–III, Budapest, 2008.
- Gáll – Gergely 2004–2007 – E. Gáll, B. Gergely, *Necropolele şi descoperirile izolate de la Cluj şi situaţia transilvană în secolul al X-lea (Necropolis and isolated discoveries from Cluj and the Transylvanian Realities of the X. Century)*, *ActaMN* 41–44, 2004–2007, p. 9–39.
- Gáll, Tănase 2008. – E. Gáll, D. Tănase, *Kisléghy Nagy Gyula X–XI. századi ásatásai*, OpHung, 2009, sub tipar.
- Gergely, Gáll 2007 – B. Gergely, E. Gáll, *A kolozsvári Kalevala utcai honfoglalás kori temető*, *DolgCluj* 12 (2), 2007, p. 105–117.
- Hedenstierna-Jonson 2006 – Ch. Hedenstierna-Jonson, *The Birka Warrior. The material culture of a martial society*. Doctoral Thesis in Archaeological Science at Stockholm University. Stockholm, 2006.
- Herepei 2004 – J. Herepei, *Kolozsvár történeti földrajza*, Cluj-Napoca, 2004.
- B. Horváth 1979 – J. B. Horváth, *A dunai város-öreghegyi honfoglaláskori temető*, *Alba Regia*, 1979, p. 275–296.
- Ioniţă 2005 – A. Ioniţă, *Spaţiul dintre Carpaţii Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*, Bucureşti, 2005.
- Jakab 1870 – E. Jakab, *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*, Buda, 1870.
- Jósa 1896 – A. Jósa, *A bezdédi honfoglalás kori temető*, *ArchÉrt* 16, 1896, p. 385–412.
- Karger 1958 – M. K. Karger, *Drevnij Kiev I–II*, Moscova-Leningrad, 1958.
- Kiss 2000 – G. Kiss, *Vas megye X–XII. századi sír- és kincsleletei. Magyarországi honfoglalás kori és kora-Árpád-kori sírleletei* 2, Szombathely, 2000.
- Kiss 1933–34 – L. Kiss, *Honfoglalás kori leletek a Jósa Múzeumban*, *DolgSzeg* 9–10, 1933–34, p. 215–220.
- K.K. 1996 – I. Fodor (Coord.), *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*, Budapest, 1996.
- Kovács 1942 – I. Kovács, *A kolozsvári Zăpolya utcai magyar honfoglalás kori temető (Der landnahmezeitliche Friedhof von Kolozsvár – Zăpolya Gasse.)*, *KözlCluj* 2, 1942, p. 85–118.
- Kovács 1980 – L. Kovács, *Vooruzenie vengrov obratotelej rodini: sabli, boevie topory, kopia. (Manuscrisul disertaţiei de candidat)*, Moscova, 1980.
- Kovács 1990 – L. Kovács, *Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos sírok 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez (Säbel-Schwert waffenwechsel. Zur datierung der Ungarischen Gräber mit zweischneidigen schwertern im 10–11. Jh.)*, *ArchÉrt* 117, 1990, p. 39–49.
- Kovács 2003 – L. Kovács, *Beregszász-Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts*, *ActaArch Hung* 54, 2003, 1–2, p. 205–241.
- Költő 1990 – L. Költő, *Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről*, Balatonszemes, 1990, p. 85–101.
- Langó 2007 – Langó P., *Amit elrejt a föld...A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*, Budapest, 2007.
- László 1942 – Gy. László, *A kolozsvári Zăpolya-utcai honfoglaláskori temető*, *ErdCluj* 47, 1942, p. 578–584.
- László 1943 – Gy. László, *A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben*, Cluj-Napoca, 1943.
- László 1945 – Gy. László, *Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben*, Cluj-Napoca, 1945.
- Lőrinczy-Szalontai 1993 – G. Lőrinczy, Cs. Szalontai, *Régészeti adatok Csongrád megye 6–11 századi településtörténetéhez*, *HOMÉ* 30–31, 1993, 2, p. 279–320.

⁸³ Gáll 2008, I, p. 112; II, p. 149; III, pl. 217.

- Lundström, Holmgvist-Olausson 2006 – Fr. Lundström, L. Holmgvist Olausson, *Det vikingatida bägskyttet i Birka-ett exempel på en framstående stridskonst med främmande inslag*, Stockholm, 2006.
- Madaras 2006 – L. Madaras, *Honfoglalás kori temető Szolnok határában. Újabb adatok a X. századi női viselet rekonstrukciójához*, CommArchHung, 2006, p. 213–251.
- Martin, Saller 1957 – R. Martin, K. Saller, *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart, 1957.
- Mayes 2002 – S. Mayes, *The Archeology of human bones*, New-York – London, 2002.
- Melnikova 1996 – E. A. Melnikova, *The Eastern World of the Vikings. Eight essays about Scandinavian and Easterns Europe in the Early Middle Ages*, Göteborg, 1996.
- Mesterházy 1989–90 – K. Mesterházy, *Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje*, ÉvkEger 25–26, 1989–90, p. 235–274.
- Mesterházy 1997 – K. Mesterházy, *Die Kunst der landnehmenden Ungarn und die abbasidisch-irakische Kunst*, ActaArchHung 49, 1997, p. 385–419.
- Miles 1963 – E. A. W. Miles, *The dentition in the assesmet of individual age in skeletal material*, in Brothwel D.R. (Ed.), *Dental Anthropology*, Study of Human Biology 5, p. 191–209.
- Mogilnikov 2002 – V. A. Mogilnikov, *Kurgani c coprovoditelnimi zahoronenijami csucsel konec v cevero-zapadni predgorja Altaia*, RA 1, 2002, p. 122–136.
- Nemeskéri 1943 – J. Nemeskéri, *Néprajztörténeti ásatás Sorokpolányban*, DSz, 1943, p. 316–319.
- Nemeskéri s. a. 1960 – J. Nemeskéri, L. Harsányi, Gy. Acsádi, *Methoden zur Diagnose des Lebensalter von Skelettfunden*, AnthropolAnz 24, 1960, p. 103–115.
- Orlov 1984 – R. S. Orlov, *Sreedneprovskaja tradicija hudozestvennoj metaloobrabotki v X–XI. vv. in: Kultura i iskusstvo srednevekovogo goroda*, Moscova, 1984, p. 32–52.
- Pletneva 1981 – S. A. Pletneva, *Saltovo-majakskaja kultura in S.A. Pletneva (Coord.), Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja*, Moscova, 1981, p. 62–75.
- Pletneva 2003 – S. A. Pletneva, *Kocsevniki v zsnorucckih sztepei v epohy srednevekovia*, Voronej, 2003.
- Popescu 1956 – D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. Săpăturile de la Vârșand*, Materiale 2, 1956, p. 125–143.
- Prohászka, Révész 2004 – P. Prohászka, L. Révész, *A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósza András vázlatainak tükrében*, ÉvkNyiregyháza 46, 2004, p. 137–168.
- Révész 1996 – L. Révész, *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*, Miskolc, 1996.
- Révész 2008 – L. Révész, *Heves megye 10–11. századi temetői*, Budapest, 2008.
- Reuter 1997 – T. Reuter, *The recruitment of armies in the Early Middle Ages: what can we know? Military Aspects of Scandinavian Society*, Copenhagen, 1997, p. 32–37.
- Roska 1927 – M. Roska, *Emlékek a magyarság erdélyi honfoglalásához*, in Márki Emlékkönyv, Cluj-Napoca, 1927, 132–138.
- Rösing 1988 – F. W. Rösing, *Körperhöhenrekonstruktion aus Skelettmassen*, in *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* I, p. 586–600.
- Schulze-Dörlamm 1988 – M. Schulze-Dörlamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme*, JRGZ 35, 1988, p. 373–478.
- Cs. Sebestyén 1932 – K. Cs. Sebestyén, *„A sagittis Hungarorum”*. *A magyarok ija és nyila*, DolgSzeg, 8, 1932, p. 167–255.
- Selmeczi 1979–1980 – L. Selmeczi, *Avarkori és X–XII. századi magyar köznépi sírok Rákoczfalván*, ÉvkSzolnok, 1979–1980, p. 141–172.
- Sjøvold 1970 – T. Sjøvold, *Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation*, JHE, 5, 1990, p. 431–447.
- Spinei 1985 – V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, Iași, 1985.
- Szőke 1941 – B. Szőke, *Honfoglalás kori magyar sírok Naszvadon*, FolArch 3–4, 1941, p. 214–224.
- Takács 1997 – M. Takács, *A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről)*, Századok 131, 1997, 1, p. 168–214.
- Točík 1968 – A. Točík, *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*, ArchSlovCatalogi 3, 1968.
- K. Végh 1970 – K. K. Végh, *Honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban*, HOMÉ 9, 1970, p. 79–92.
- Yotov 2004 – V. Yotov, *Văorăzenioto i snarjazenioto ot bălgarszkoto srednovekovie (VII–XI vek)*, Varna, 2004.

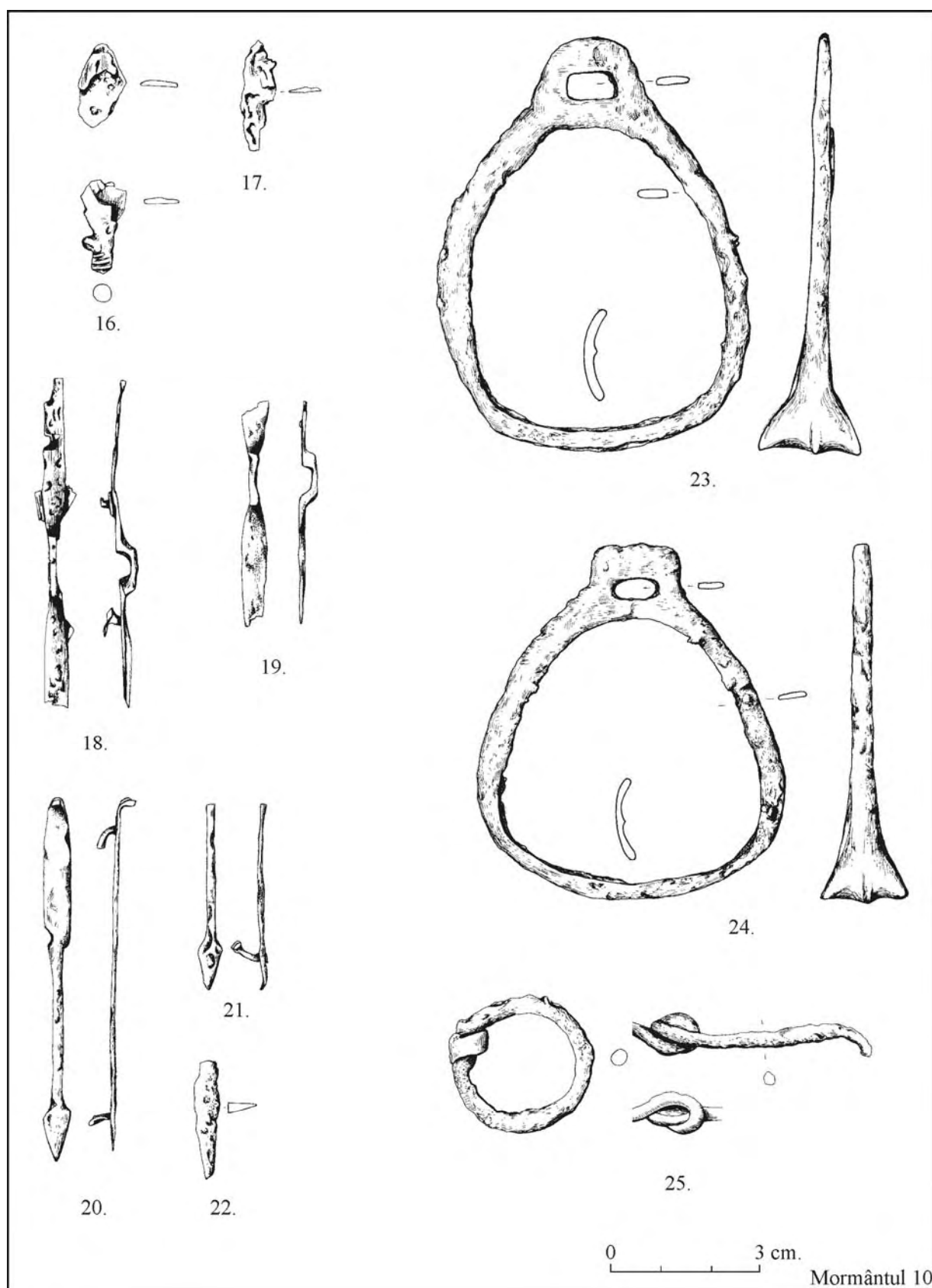

Pl. 1. Situația topografică a necropolei din strada Zápolya (str. Dostoievski, str. General Traian Moșoiu).

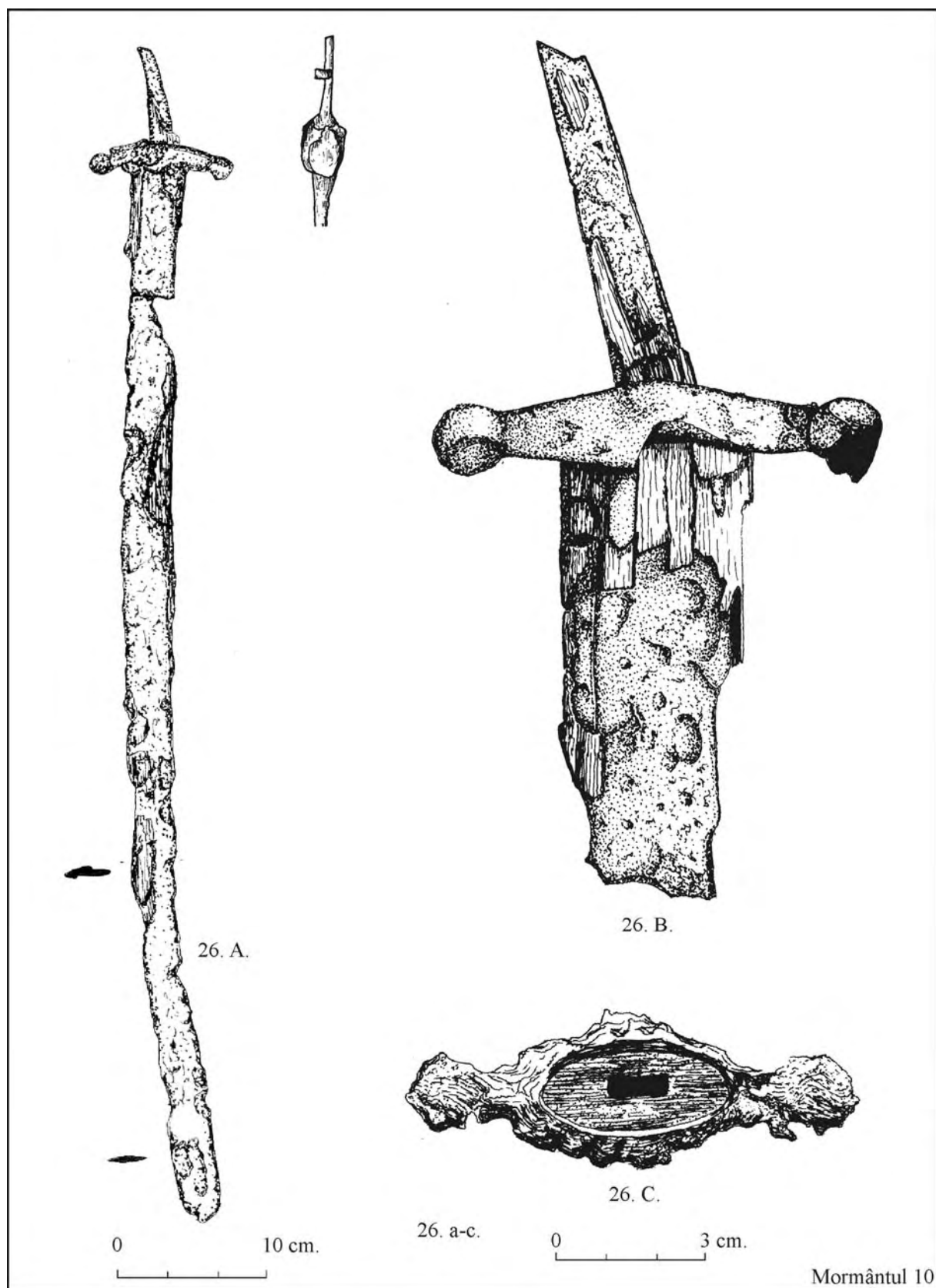

Pl. 2. Cluj – str. Zăpolya – mormântul 10: 1–16.

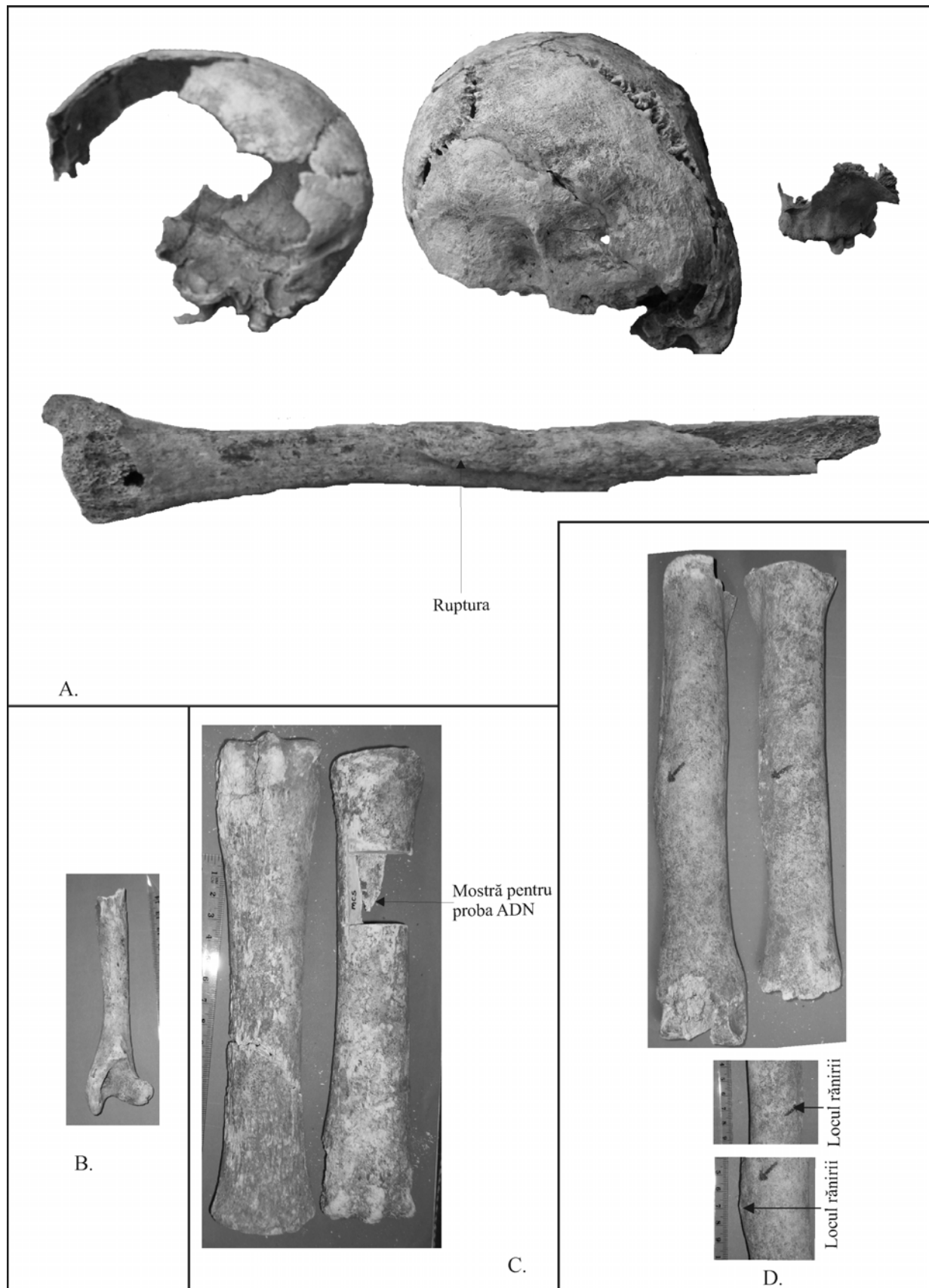

Pl. 3. Cluj – str. Zăpolya – mormântul 10: 1–16.

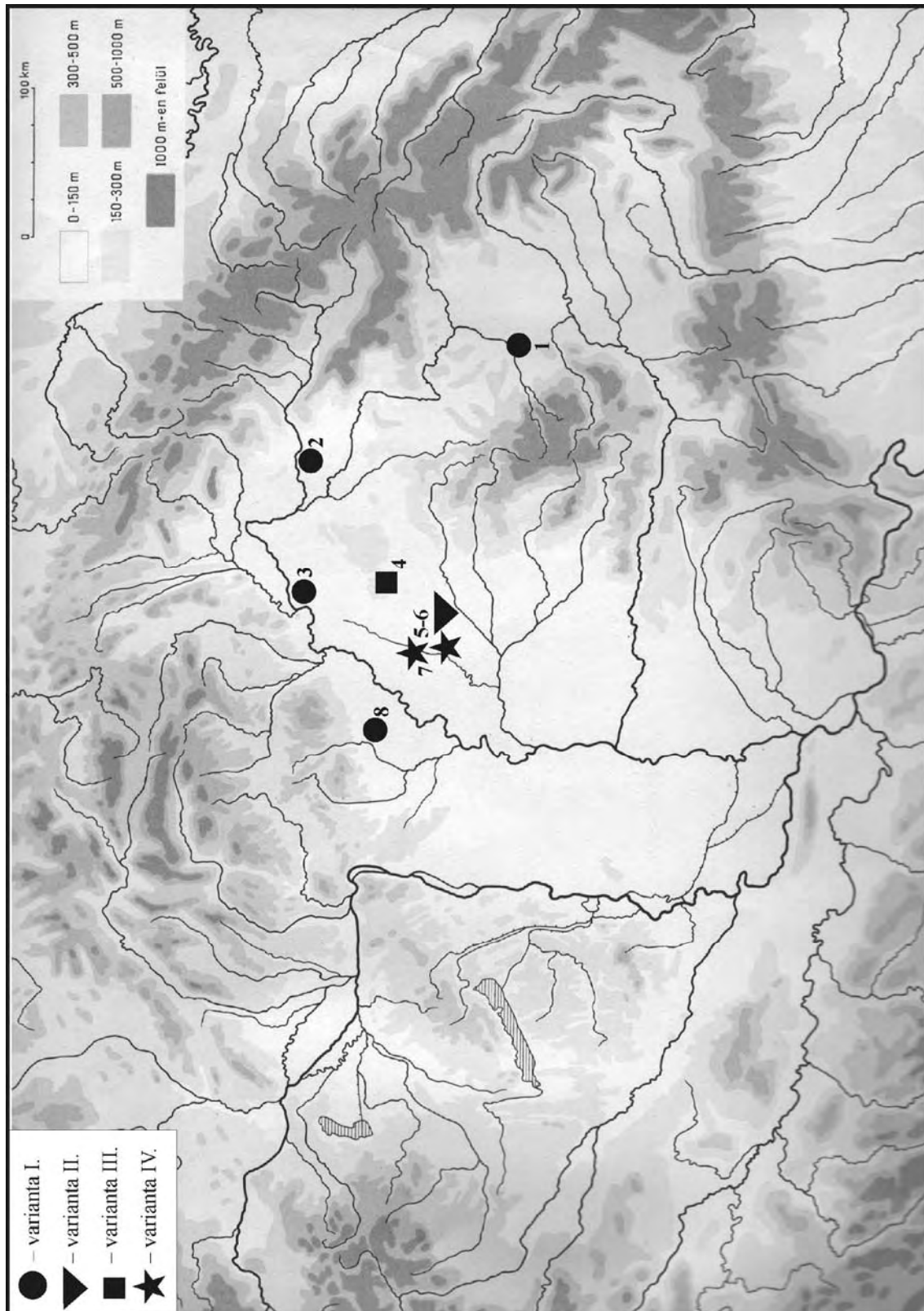
Pl. 4. Cluj – str. Zăpolya – mormântul 10: 1–16.

Pl. 5. Cluj – str. Zăpolya M.10.A: Părți din scheletul uman: Craniu, tibia; B: Os de oaie; C: Oasele autopodiilor; D: Oasele metapoadelor.

Pl. 6. Fotografie macroscopică a scăriței din mormântul 11, strada Zăpolya.

Pl. 7. Răspândirea scărișelor decorate cu plăci de argint în bazinul carpatic.